

Universiteit
Leiden
The Netherlands

'Welsprekendheid van het hart': De plaats van pathos in de receptie van predikantenwelsprekendheid door Willem de Clercq (1811-1844) en enkele periodieken in de eerste helft van de 19e eeuw

Elzelingen, Jan-Dirk van

Citation

Elzelingen, J. -D. van. (2023). *'Welsprekendheid van het hart': De plaats van pathos in de receptie van predikantenwelsprekendheid door Willem de Clercq (1811-1844) en enkele periodieken in de eerste helft van de 19e eeuw.*

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master Thesis, 2023](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3633648>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

'Welsprekendheid van het hart'

De plaats van pathos in de receptie van
predikantenwelsprekendheid door Willem de Clercq (1811-1844)
en enkele periodieken in de eerste helft van de 19e eeuw

Jan-Dirk van Elzelingen

‘Welsprekendheid van het hart’

De plaats van pathos in de receptie van predikantenwelsprekendheid door Willem de Clercq
(1811-1844) en enkele periodieken in de eerste helft van de 19e eeuw

-

Jan-Dirk van Elzelingen
s2653451
j.van.elzelingen@umail.leidenuniv.nl

-

Masterscriptie Geschiedenis
20 EC

prof. dr. H. te Velde (begeleider)
prof. dr. H.J. Paul (tweede lezer)

5 juli 2023

17.283 woorden

-

Universiteit Leiden

Afbeelding op omslag:

Aat Veldhoen, *Televisiebeeld van kerkdienst in de Nieuwe Kerk te Amsterdam*, rotaprint, gepubliceerd op: Kunstveiling.be, <https://www.kunstveiling.be/items/aat-veldhoen-rotaprint-televisiebeeld-van-kerkdienst-in-de-nieuwe-kerk-in-amsterdam/432617> (geraadpleegd 5 juli 2023).

Inhoudsopgave

Inleiding	1
Hoofdstuk 1: Kerkgang voor De Clercq.....	7
Réveil en orthodoxie	9
Het gewicht van kerkgang.....	11
Conclusie.....	13
Hoofdstuk 2: Het belang van pathos	15
Pathos in de preek.....	15
Predikant met pathos: Athanase Coquerel.....	18
De (on)misbaarheid van pathos	20
Andere varianten	25
Conclusie.....	27
Hoofdstuk 3: De Clercqs receptie van pathos	29
Passend voor De Clercq: Jan ter Borg.....	29
Zoektocht naar zalving	33
Zalving en declameren	38
Gevoelig karakter en ‘social affirmation’	40
‘Identity affirmation’ en emoties van ‘bekering’	43
Conclusie.....	45
Conclusie.....	47
Bibliografie.....	50
Bronnen	50
Literatuur.....	52

Inleiding

Groot was het getal der toehoorders in de uitgestrekte Pieters Kerk. Hij stelde ons in eene treffende leerrede de gevolgen van het pinxterfeest en de noodzakelijkheid van dien dag in de gebeurtenissen die de godsdienst van Christus vesten moesten. Welke eene treffende duidelijkheid. Welke zachtheid en welke kracht. Voorwaar laat hem die onze schone taal de gaaf der welsprekenheid ontzegt bij Van der Palm gaan horen en blozen.¹

Willem de Clercq (1795-1844) begin juni 1814 over een preek van bekend redenaar en predikant Johannes van der Palm (1763-1840) in de Pieterskerk van Leiden

In de kerk wachtte het publiek op de preek. Op de preekstoel stond de persoon die hen het aankomende uur zijn boodschap zou brengen. De predikant was erop gericht om zijn gehoor denkstof mee te geven voor een nieuwe week. Of iemand nu voor de eerste kwam, of vaker op deze plaats was geweest, het horen van een preek was een luisterervaring. Begin juni 1814 zat een 19-jarige Amsterdamse, welgestelde jongen onder het gehoor van bekend redenaar Johannes van der Palm. Hij schreef zijn ervaringen op in een dagboek. Zodat zijn herinneringen niet vergeten zouden worden.

De eerste helft van de negentiende eeuw was een bloeitijd van predikantenwelsprekendheid. Het was een tijd waarin landelijk bekende redenaars de kansels beklommen en hun woorden uitspreidden over grote aantallen hoorders. Dat hoefde niet per definitie een kerkdienst te zijn. Zo sprak de ‘nationaal feestredenaar’ Johannes van der Palm op plaatsen als het *Felix Meritis* en sprak hij in 1823 een redevoering uit ter ere van de uitvinding van de boekdrukkunst. Zijn toon van verzoening en harmonie in de tijd van de Restauratie sloeg bij veel mensen aan. Hij oogstte bewondering om zijn ‘buigzame, welluidende, muzikale’ stem, die je in elke kerk goed kon beluisteren. De predikanten A. des Amorie van der Hoeven (1798-1855) en J.J. van Oosterzee (1817-1882) volgden in zijn voetsporen en waren gewend om voor een divers publiek te spreken. Zij vertegenwoordigden een heuse ‘predikantenwelsprekendheid’. Een preek werd een retorisch genre. De interesse verschoof naar uiterlijke welsprekendheid, naar preken die mensen tot in de tranen moesten roeren. De kansel was de plek van het contact met de gemeente. Waar recensies in de achttiende eeuw nog mopperden over de kwaliteit van de Nederlandse welsprekendheid, trokken deze rond de eeuwwisseling bij. Retorica werd in het begin van de negentiende eeuw het onderwerp van diverse handboeken en Matthias Siegenbeek (1774-1854) was de eerste Leidse hoogleraar in

¹ Willem de Clercq, *Memoires* Deel IV 1814, 115.

de ‘Nederduitse welsprekendheid’.² Kortom, predikantenwelsprekendheid kende in de eerste helft van 19^e eeuw een hoogtij.

De Amsterdamse jongen onder het gehoor van Van der Palm was Willem de Clercq. Hij groeide op in een doopsgezinde familie die leefde van handel in graan. Zijn hele leven stond dan ook in het teken van de handel, eerst in het familiebedrijf (1817-1824 aan de leiding) en daarna vanaf 1824 directeur-secretaris bij de Nederlandse Handelsmaatschappij (NHM). De meeste tijd woonde hij in Amsterdam, met een uitzondering van de periode 1824-1831 in Den Haag. Vanaf 1811 maakte hij structureel aantekeningen van zijn wel en wee. Hij schreef bijna elke week op welke predikant hij had beluisterd en wat hij vond van de preek. Vaak bleef het bij een korte opmerking, maar soms buitelden de zinnen over elkaar heen vanwege zijn enthousiasme na een voor hem onvergetelijke preek. Hij schreef veel over de emoties die hij ervaarde.

Periodieken zoals de *Vaderlandsche Letteroefeningen* publiceerden eveneens recensies over preken. Weliswaar ging dat over gepubliceerde preken, maar toch analyseerden zijn de preken op welsprekendheid. Ook zij spraken over wat een preek met het gevoel kon doen. Maar hoe belangrijk was het opwekken van gevoelens eigenlijk in de receptie van 19^e-eeuwse predikantenwelsprekendheid? Dat doet de vraag opkomen: Welke plaats kreeg pathos in de receptie van predikantenwelsprekendheid door Willem de Clercq (1811-1844) en enkele periodieken?

‘Pathos’ is een term die terugkomt in de retorisch-analytische methode van Antoine Braet (1942-2021). Braet voorzag in zijn *Retorische kritiek* de wetenschap van een instrumentarium om de persuasieve kwaliteit en effectiviteit van redevoeringen in beeld te brengen. Dat gaat via een route langs de retoriek van de inhoud, ordening, verwoording en presentatie. Gestoeld op de klassieke retorica leverde dat een bruikbare moderne retorische kritiek op. Deze scriptie geeft via deze methode duiding aan de effecten die preken sorteerden. Of dit effect diverterend of persuasief was, is voor dit onderzoek niet van belang.³ Daarbij gebruikt dit onderzoek vooral de termen ethos, pathos en logos. Ethos is de indruk die een spreker op het publiek maakt door zijn deskundigheid, eerlijkheid en welwillendheid. Logos gaat over correcte argumentatie en pathos is het retorische middel om gevoelens op te roepen.⁴

² H. te Velde, ‘De eeuw van Van der Palm!’ Publieke welsprekendheid en de politieke cultuur van de Restauratie in Nederland’, *BMGN: Low Countries Historical Review* (2020), aldaar 9-13, 20-26.

³ Antoine Braet, *Retorische kritiek: hoe beoordeel je overtuigingskracht?* (Den Haag 2012) 10 en 158-159.

⁴ *Ibid.*, 12, 51, 53.

Bestudering van de dagboeken van de Willem de Clercq veel toe aan de bestaande historiografie. In 2022 kwam de volledige transcriptie van De Clerqs dagboek online en werd het dagboek volledig doorzoekbaar. Niet eerder konden De Clerqs dagboeken zo nauwkeurig doorzocht worden. Daar komt bij dat historici die deze bron onderzochten, niet of nauwelijks de aspecten van welsprekendheid aanroerden. Zijn waardering van preken verbonden zij nadrukkelijk met zijn theologische ligging en inhoudelijke strijd. Bekend Réveil-historica M.E. Kluit hield het beschrijvend en besprak in enkele zinnen de predikanten bij wie De Clercq ‘geestelijke aansluiting’ vond. Zij koppelde die monocausaal aan inhoudelijke, theologische instemming.⁵ Ook in biografieën kreeg het retorische aspect weinig aandacht. C.E. te Lintum schreef vooral over De Clerqs theologische vorming en de tweede biograaf, nazaat W.A. de Clercq, legde meer nadruk op Willems zakelijke leven.⁶ Milja van Tielhof wijdde in die lijn het laatste hoofdstuk van haar onderzoek naar de Baltische graanhandel aan het handelsleven van Willem de Clercq.⁷ In het meest recente onderzoek toonde Gerrit Veldman hoe Willem de Clercq in zijn geloofsleven worstelde met zijn houding ten opzichte van de ‘buitenwereld’.⁸ Al met al legt de historiografie vooral nadruk op theologische en economische aspecten van De Clerqs dagboeken en ontbeert het een blik op het welsprekendheidselement. Alle reden om deze waardevolle bron centraal te stellen in het onderzoek.

Daarnaast draagt deze scriptie bij aan de huidige historiografie die met een breed perspectief van geschiedbeoefening religie als één van de drijvende krachten in de samenleving serieus neemt. Het Réveil functioneert in dit onderzoek als casestudy en ontloopt daardoor smalle kerkhistorische gezichtspunten.⁹ Daarnaast voorkomt het verwarring door het Réveil als kader te hanteren. Het Réveil was een brede en diverse groep. Hoewel gericht op brede gemeenschapsvorming door Evangelie en filantropie, was het geheel individueel en kleinschalig.¹⁰ O.W. Dubois betoogde dat het Réveil vooral achteraf het voorwerp was van een verheven herinneringsbeeld, waarin geloof en geschiedenis ‘in een bezielde verband zijn

⁵ M. E. Kluit, *Het Protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten: 1815-1865* (Amsterdam 1970).

⁶ C.E. te Lintum, *Willem de Clercq: de mensch en zijn strijd* (Utrecht 1938); W.A. de Clercq, *Willem de Clercq (1795-1844)* (Amsterdam 1999).

⁷ Milja van Tielhof, *The ‘mother of all trades’: the Baltic grain trade in Amsterdam from the late 16th to the early 19th century* (Leiden 2002).

⁸ Gerrit Veldman, *De heiligmaking van Willem de Clercq (1795-1844): Secularisatie en romantiek verbeeld in een strijd tussen ideaal en werkelijkheid* (IJsselmuiden 2008).

⁹ Herman Paul, ‘Slotbeschouwing: het internationale evangelicalisme in de vroege negentiende eeuw’, in: F.A. van Lieburg ed., *Opwekking van de natie: het protestantse Réveil in Nederland* (Hilversum 2012) 281-288, aldaar 282-283.

¹⁰ Janna Maria Houkes, *Christelijke Vaderlanders: Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie (1850-1900)* (Leiden 2009) 48-50.

opgenomen'. Voor Hervormd Nederland was het geestelijk eigendom, voor neocalvinist Abraham Kuyper een polarisatiemiddel ten behoeve van 'ons Gereformeerd volk'.¹¹

Deze scriptie geeft aanvulling en nuances voor het onderzoek naar predikantenwelsprekendheid in de negentiende eeuw. In de eerste plaats is de bron voor welsprekendheidsonderzoek van deze periode, de op schrift gestelde preek, weinig onderzocht in vergelijking met het onderzoek naar voorgaande eeuwen. Zo onderzocht P.M. Crew het verband tussen preken en beeldenstorm en deed Jelle Bosma een uitputtend onderzoek naar de invloed van de Verlichting op uitgegeven preken.¹² Iets recenter illustreerde H.W. Roodenburg de opkomende rol van *actio* in de achttiende-eeuwse predikantenwelsprekendheid en zette R.H. Kielman preken in om de werkingen van de achttiende-eeuwse eindtijdverwachting in Nederland te doorgronden.¹³ Recent bracht Henk te Velde de negentiende-eeuwse predikantenwelsprekendheid aan het licht aan de hand van Johannes van der Palm. Evi Dalmaijer e.a. combineerden historisch onderzoek met een retorische analyse van Abraham Kuyper (1837-1920).¹⁴ Daar bleef het echter bij.

In de tweede plaats betoogt deze scriptie dat het opkomende belang van pathos in de 19^e eeuw ondergeschikt was aan het hoofddoel 'stichting' als een combinatie van emotioneel bewegen en met kennis onderwijzen. De verschuiving naar opwekking van emoties in preken zorgden niet voor enkel een 'sentimentele preektoon' zoals Evi Dalmaijer e.a. dat stelden.¹⁵ Jelle Bosma betoogde al voor de achttiende eeuw dat aversie tegen 'dorre zedenleer' predikanten binnen de kaders van de klassieke leer liet blijven om te 'stichten'.¹⁶ Zoals zal blijken, gold deze houding niet minder voor de negentiende eeuw. De sentimentele preekstijl was niet het een en het al. Andere vormen van welsprekendheid telden ook mee, al was de kwaliteit van pathos wel erg belangrijk.

¹¹ O.W. Dubois, 'Réveil', in: George Harinck, Herman Paul en Bart Wallet ed., *Het gereformeerde geheugen: protestantse herinneringsculturen in Nederland, 1850-2000* (Amsterdam 2009) 281-292, aldaar 282 en 286.

¹² Phyllis Mack Crew, *A Question of Authority: Reformed Preaching and Iconoclams in the Netherlands, 1543-1570* (Cornell University, Ithaca 1974); Jelle Bosma, *Woorden van een gezond verstand: de invloed van de Verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750 tot 1800: monografie & bibliografie* (Nieuwkoop 1997).

¹³ H. W. Roodenburg, 'Tranen op het preekgestoelte. De achttiende-eeuwse kanselwelsprekendheid tussen toneel en authenticiteit', *De achttiende eeuw* 41 (2009) 15-32; R. H. Kielman, *In het laatste der dagen. Eindtijdverwachting in Nederland op de drempel van de moderne tijd (1790-1880)* (Utrecht 2017).

¹⁴ Velde, 'De eeuw van Van der Palm! Publieke welsprekendheid en de politieke cultuur van de Restauratie in Nederland'; Evi Dalmaijer, Solange Ploeg en Jaap de Jong, 'Maranatha': Kuyper komt eraan: Van preek tot partijtoespraak: de welsprekendheid van Abraham Kuyper', *Tijdschrift voor taalbeheersing (Assen)* 42 (2020) 147-168.

¹⁵ Dalmaijer, Ploeg en De Jong, 'Maranatha', 149-150.

¹⁶ Jelle Bosma, 'Van natuur geen redenaar. De gedrukte en uitgegeven preek in de tweede helft van de achttiende eeuw', *Documentatieblad werkgroep Achttiende Eeuw* 23:1 (1991) 29-45, aldaar 40.

Ten derde werkt deze scriptie verder uit hoe persoonlijke behoeften de receptie van een preek bepaalden. In het geval van De Clercq zal blijken hoe de invulling van de term ‘zalving’ beïnvloed werd door persoonlijke opvattingen. Herman Roodenburg noemde dit een combinatie van emotie en waarachtigheid, maar voor De Clercq telden ook andere factoren mee.¹⁷ Verder onderzoekt deze scriptie de welsprekendheidsreceptie aan de hand van de behoeften van het publiek om een preek te luisteren die Joris van Eijnatten formuleerde. Hij betoogde dat hoorders zochten naar kennisoverdracht, het opdoen van emoties, de ontwikkeling of bevestiging van persoonlijke identiteit en sociale verbinding.¹⁸

De bronnen kennen een aantal kanttekeningen. De dagboeken van Willem de Clercq bevatten een aantal cryptische passages al dan niet in een vreemde taal en kunnen niet voldoende worden ontcijferd. De gedeelten die De Clercq in het Frans schreef (vooral in de periode 1811-1813), worden zoveel mogelijk in het origineel weergegeven en met eigen woorden uitgelegd na zorgvuldige vertaling. Omdat De Clercq regelmatig experimenteerde met de vorm, is de datering niet altijd precies te reconstrueren en krijgt verwijzing naar bladzijdennummers de voorkeur. Belangrijk is te vermelden dat dagboeken egodocumenten zijn en daarom goed in de context bestudeerd moeten worden.¹⁹ Zoals aangegeven zijn De Clercqs dagboeken online beschikbaar via Huygens ING. Overige bronnen kwamen voort uit online databases, zoals DBNL, Google Books en Delpher. Als tweede functioneren preekrecensies in allerhande periodieken als een middel tot een meer divers beeld van de receptie van de welsprekendheid. Denk daarbij aan tijdschriften als *Vaderlandsche letteroefeningen* en *Boekzaal der geleerde wereld*. Tot slot vult de secundaire literatuur over het Réveil, welsprekendheid en Willem de Clercq het geheel aan.

Het eerste hoofdstuk verkent door middel van literatuur en enkele fragmenten uit De Clercqs dagboek, hoe belangrijk kerkgang voor De Clercq was. Ook biedt het de nodige context voor de diepgaande analyse van zijn receptie van welsprekendheid. De Clercq sprong erg serieus om met de preken die hij hoorde, alhoewel welsprekendheid niet de enige factor was voor zijn predikantenkeuze.

¹⁷ Roodenburg, ‘Tranen op het preekgestoelte. De achttiende-eeuwse kanselwelsprekendheid tussen toneel en authenticiteit’, 29.

¹⁸ Joris Van Eijnatten, ‘Getting The Message: Towards A Cultural History Of The Sermon’, in: *Preaching, Sermon and Cultural Change in the Long Eighteenth Century* 4. A New History of the Sermon (Boston 2009) 343-388, aldaar 346.

¹⁹ Egodocumenten zijn autobiografische teksten, zoals memoires, dagboeken, brieven en reisverslagen. Zie hierover bijvoorbeeld: Arianne Baggerman en Rudolf Dekker, ‘De gevaarlijkste van alle bronnen. Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven’, *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 1 (2004) 3-23.

Het tweede hoofdstuk vraagt zich af in hoeverre pathos bepalend was voor een positieve receptie bij De Clercq en de dagboeken. Het zet De Clercqs dagboekfragmenten en de recensies in periodieken naast elkaar en laat zien hoe pathos belangrijk was in de beoordeling van welsprekendheid. Tegelijkertijd tonen beide bronnen dat andere vormen van welsprekendheid ook meetelden en dat ‘stichting’ eerder het hoofddoel was.

Het derde hoofdstuk gaat dieper in op De Clercqs welsprekendheid door te verklaren waarom De Clercqs beoordeling van pathos verschilde van die door de periodieken. Samen met de nodige dagboekpassages, gebruikt dit hoofdstuk delen uit retorische handboeken om te laten zien dat De Clercq hoge eisen stelde aan pathos, een gevoelig persoon was en zijn orthodoxe identiteit de waardering van pathos deels liet bepalen.

Hoofdstuk 1: Kerkgang voor De Clercq

Lundi 28 octobre: Hier nous fûmes à l'église chez M. Koopmans. Son sermon roulait sur le mépris des choses mondaines. Il était assez rempli de lieux communs.
Willem de Clercq in zijn dagboek over de kerkdienst van 27 oktober 1811 van Rinse Koopmans (1770-1826)

Een 16-jarige Willem de Clercq schreef voor de eerste keer in zijn dagboek over zijn ervaring in de kerk. Rinse Koopmans sprak over de minachting voor al het ondermaanse. De Clercq stak zijn mening over de preek niet onder stoelen of banken. De preek zou vol gezeten hebben met gemeenplaatsen, ofwel uitdrukkingen die cliché waren. In het leven dat voor hem lag, zou Willem vaak dit soort aantekeningen maken van de preken die hij hoorde. Zijn recensies stonden niet op zichzelf, maar kwamen voort uit de context waar Willem in leefde. Wil deze scriptie tot een gedegen analyse komen van zijn welsprekendheidsreceptie, dan is het in de eerste plaats belangrijk om een helder beeld te hebben van De Clercqs omgeving. Tegelijkertijd biedt deze beschrijving een unieke blik in het culturele leven van een 19^e-eeuwse kerkganger. In de biografieën van Willem de Clercq passeren zijdelings af en toe gedeelten over zijn kerkgang. Een overzichtelijk geheel over zijn kerkgang bestond echter nog niet. Daarom geeft dit hoofdstuk antwoord op de vraag: Welke plaats had kerkgang in het leven van Willem de Clercq? Door middel van De Clercqs dagboek als bron en biografieën en studies over de 19^e eeuw als literatuur biedt dit hoofdstuk belangrijke nuances voor het belang van welsprekendheid.

Als eerste was welsprekendheid niet de enige oorzaak waarom Willem de Clercq bepaalde predikanten wel of niet beluisterde. Zijn keuze voor predikanten werd deels bepaald door zijn afkomst. De Clercqs voorgeslacht was Vlaams en doopsgezind. Dat betekende dat hij naar de kerk ging bij doopsgezinde, Franssprekende predikanten. Zo hoorde hij preken van zijn eigen grootvader Willem de Vos (1739-1823) waarvan hij in 1812 al zei dat zijn stem veel te zwak was om nog te preken voor een groot publiek.²⁰ Verder luisterde hij naar preken van de eerdergenoemde Rinse Koopmans, S. Muller (1785-1875) en J. ter Borg (1782-1847). Desalniettemin maakte hij wel eens een uitstapje naar een bekend redenaar, zoals J.H. van der Palm (1763-1840) of B.H. Lulofs (1787-1849).²¹

²⁰ Dagboek van Willem de Clercq Deel II (1811-1812) 113.

²¹ Dagboek van Willem de Clercq Deel II (1811-1812) 233; W.A. de Clercq, *Willem de Clercq (1795-1844)* (Amsterdam 1999) 26, 71, 102, 141.

Verder was de kerkgang van De Clercq afhankelijk van zijn woonplaats. In zijn leven verhuisde hij twee keer. Zo woonde hij vanaf zijn geboorte in 1795 in Amsterdam. In 1824 verhuisde hij naar Den Haag, om zijn baan als secretaris van de NHM (*Nederlandsche Handels Maatschappij*) te kunnen aanvaarden.²² Deze beweging dwong hem nieuwe predikanten te ontdekken en hadden invloed op zijn visie op welsprekendheid. Omdat in Den Haag geen Doperse gemeenschap was, kerkte hij bij de Waalse Kerk. Deze kerk was ontstaan uit de gevluchte Hugonoten en trok door zijn Franse voertaal de gegoede stand aan. In deze kerk hoorde De Clercq predikanten als G.S. de Chauffepié (1773-1839) en J.C.I. Secrétan (1797-1875). Door invloed van dominee Ter Borg zocht De Clercq ook predikanten van de Hervormde Kerk op. Hij beluisterde zo de redes van D. Molenaar (1786-1865), J. Wijs (1793-1828) en hofprediker I.J. Dermout (1777-1867). Toen de NHM in 1831 haar zetel verplaatste naar Amsterdam, verhuisde De Clercq in september van datzelfde jaar weer terug naar zijn geboorteplaats.²³

In deze laatste periode was de factor van De Clercqs theologische ontwikkeling belangrijk voor zijn keuze voor predikanten. Waar hij van origine dopers was opgevoed, begon zijn ligging te verschuiven. Kortgezegd vond hij in de Waalse Kerk de orthodoxie die hij bij de doperse gemeenschap miste.²⁴ Met zijn terugkomst in Amsterdam zegde hij daarom zijn lidmaatschap op bij de Doopsgezinden en werd hij lid van *L'église Wallone* te Amsterdam. Zo hoorde hij geen doopsgezinde predikanten meer, maar zat hij onder het gehoor van J. Teissèdre l'Ange (1771-1853), P.J.L. Huet (1799-1846) en P.J.J. Mounier (1801-1889). Opnieuw beperkte De Clercq zich niet tot deze kerk. In de zomer verbleef De Clercq wel eens een tijdje in Rheden en kerkte dan bij hervormd predikant W. Laatsman (1806-1883). Of zo ging hij wel eens naar de Episcopal Church waar W. Jamieson (1809-1869). Deze kerk was in 1689 gesticht door Engelse Anglicanen. In het laatst van zijn leven ontdekte Willem de Hervormde predikant Nicolaas Beets (1814-1903). Deze was sinds 1840 predikant in Heemstede en met zijn 26 jaar nog een betrekkelijk jonge predikant. Hier ging De Clercq naar de kerk als hij in de zomer deze makkelijk per koets kon bereiken.²⁵

Deze theologische ontwikkeling zorgde dat kerkgang voor De Clercq niet per se iets was dat hij altijd met het gezin deed. Hij ging naar een andere kerk als zijn vrouw Caroline Boissevain (1799-1879) en kinderen. In zijn eerste Amsterdamse periode was dat vanwege zijn

²² Ibid., 184.

²³ Ibid., 194, 242, 254.

²⁴ Ibid., 304.

²⁵ Ibid., 214, 384, 430.

doopsgezinde standpunt. Als lid van die gemeenschap paste hij op om niet te vaak bij de Waalse Kerk, waar Caroline van kleins af aan lid was, aanwezig te zijn. Zijn kinderen gingen vaak met Caroline mee.²⁶ Al op jonge leeftijd gaf hij zijn kinderen de ruimte om in andere kerken te gaan luisteren. Tegelijkertijd hield hij angstvallig in de gaten, vooral van zijn zoon Gerrit, of deze wel het leven christelijk leidde zoals Willem dat zelf deed. Herhaaldelijk tekende De Clercq iets aan over de voortgang van zijn kind. Zo was hij in 1828 verbaasd dat ‘over het geen die jongen onthouden had en het genoeg dat hij in den preek had’.²⁷ Enerzijds paste De Clercq de vrijheid van richting toe vanuit zijn doopsgezinde wortels, anderzijds dwong zijn orthodoxie hem om zijn kinderen te sturen naar de juiste geloofsovertuiging.

Réveil en orthodoxie

De Clercqs orthodoxie was sterk verbonden met het Réveil, de geestesrichting waartoe De Clercq toe ging behoren. In de inleiding bleek al hoe complex deze beweging was. Desalniettemin had ze invloed op De Clercqs kerkgang. In 1820 kwam Willem in contact met Isaac da Costa (1798-1860). Met die inhoud zocht het Réveil naar een herleving van het geloof in Nederland. Samen met Abraham Capadose (1795-1874) verzetten Da Costa en De Clercq zich tegen de verlichte tijdgeest. Dit deden zij intern door gezamenlijke studies te organiseren en extern publicaties in de omloop te brengen. Het centrum ontwikkelde zich in Amsterdam. Vooral de zondagavonden waar Da Costa zijn huis openzette en lezingen gaf voor een gemengde groep hoorders, maakte de opwekkingsbeweging steeds breder en de kennissenkring omvangrijker.²⁸ Tijdens zijn periode in Den Haag miste De Clercq deze samenkomsten weliswaar, maar had hij alsnog een orthodoxe kennis in Dirk van Hogendorp (1797-1845), eveneens een mijder van de tijdgeest.²⁹ Sindsdien werd De Clercqs theologische ligging orthodoxer. Preken die vervuld waren van het moralistische, het menselijke gedrag bevielen hem niet meer. Hij hoorde liever op God gerichte preken die gingen over de verlossing van de mens door Jezus Christus. Zijn tolerantie voor andere soorten preken nam na 1820 snel af en resulteerde in grote inhoudelijke en theologische samenvattingen van een preek. Terwijl vóór 1820 een kortere, vooral op welsprekendheid gerichte opmerking volstond.³⁰ Toch was de verbinding met het Réveil niet de enige, allesbeslissende factor voor De Clercqs kerkgang. Het

²⁶ Ibid., 61.

²⁷ Dagboek van Willem de Clercq Deel XV (1828) 67.

²⁸ M. E. Kluit, *Het Protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten: 1815-1865* (Amsterdam 1970) 118, 131.

²⁹ Ibid., 154.

³⁰ Zie bijvoorbeeld het verschil tussen: Dagboek Willem de Clercq Deel II (1811-1812) 110; Dagboek Willem de Clercq Deel VIII (1820-1821) 145-148.

was eerder de context waar De Clercq zich op zijn eigen vrije manier in bewoog. Enerzijds veroorzaakte de orthodoxe kennissenkring van De Clercq een meer kritische kerkgang, anderzijds bleef De Clercq ter kerke gaan bij predikanten die niet in dit kader zouden kunnen worden geplaatst.

Predikanten van de Afscheiding van 1834 waren de enige uitzondering die De Clercq nooit beluisterde. Naast zijn gegoede afkomst, weerhield de houding van het Réveil De Clercq om te kerken bij predikanten van de Afscheiding. Deze beweging, met Hendrik de Cock (1801-1842) uit Ulrum als belangrijkste actor, scheidde zich af van de Hervormde Kerk wegens de toenemende vrijheid in de geloofsleer. Deze vrijheid bedreigde volgens hen het gereformeerde geloof zoals dat sinds de Dordtse Synode van 1618-1619 beleden werd. Inhoudelijk was De Clercq het wel eens met deze richting, maar de praktijk van het verlaten van de Hervormde Kerk veroordeelde hij. Hij wilde juist verandering veroorzaken binnen de kerk in plaats van deze te verlaten.³¹ Onder andere om deze reden hield De Clercq afstand van deze predikanten en bevatte zijn dagboek geen recensies van hun preken.

Een andere uitzondering, een uniek geval, had een zogeheten ‘bevindelijke’ reden. Een godsdienstige ervaring gaf De Clercq dan aanleiding om niet naar een bepaalde kerk te gaan. Aan het einde van zijn leven wachtte De Clercq op een dergelijk bovennatuurlijk teken om niet meer te kerken bij de Waalse Kerk. De Clercq schreef een keer als conclusie op dit punt: ‘Nee de Heere zal zorgen [...] ik moet eerst losgemaakt worden!’.³² Dat teken kwam er in zijn beleving. Hoogstwaarschijnlijk ervaarde De Clercq de volgende gebeurtenis op zondag 14 mei 1843 als dat bovennatuurlijke signaal. Hij schreef hierover:

Ik wilde Huet dan nog wel eens horen en zien waarin het geen hij zeide geen waarheid was. Onder weg wierd het mij wonderlijk. Het was mij als of mij gevraagd werd wat gaat gij er doen. Is dit nog nodig? Mijn geheel lichaam geraakte ontrust, het was als of ik tegen gehouden werd. Behoeftte had ik er niet toe, maar nu zou het uitkomen, op een Zondag ochtend! En toch ik kon niet gaan & keerde terug!³³

De Clercq wilde dus wel naar de kerk gaan, maar ervaarde alsof een onzichtbare hand hem tegenhield. Sinds die dag tot zijn sterven (4 februari 1844) ging De Clercq niet meer naar de kerk bij Huet.

³¹ Kluit, *Het Protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten*, 201; Clercq, *Willem de Clercq (1795-1844)*, 348-349.

³² Dagboek van Willem de Clercq Deel XXV (1838) 6.

³³ Dagboek van Willem de Clercq Deel XXX (1843) 135.

Het gewicht van kerkgang

Kerkgang had een grote plaats in De Clercqs leven. Het functioneren van predikanten was in zijn leefomgeving een geliefd gespreksonderwerp. Na een preek sprak hij met vrienden en familie over de ervaringen tijdens de dienst. Zo leverde het functioneren van Rinse Koopmans in 1811 de gesprekstof toen De Clercq thuiskwam. Zijn oom Jacob vond dat de predikant welsprekendheid miste, terwijl Willems ouders en opa voor de predikant in de bres sprongen.³⁴ Zo was het hoofdonderwerp van een visite van De Clercq bij predikant Müller, de preken van zijn collega-predikant J. ter Borg. De mening van De Clercqs opa, Willem de Vos, deelde die mening, terwijl De Clercq vond dat Ter Borgs preken ‘clair et distinct’ waren.³⁵

Een bijzondere gewoonte van De Clercq was om na een welbevallige preek de predikant direct thuis op te zoeken. Een predikant was zo een soort *celebrity* die De Clercq graag wilde ontmoeten. Dat viel in het geveel van ds. G.D. Krummacher wat tegen: ‘Na de kerk waren wij zoodanig gesticht dat wij terstond den leeraar meenden te moeten gaan bedanken en teves kennis met hem wilden maken. Dit laatste gelukte ons maar half, want wij vonden hem wel te huis maar hij was nog al droog en sarcastisch.’³⁶ Het verschil tussen de preekstoel en thuis was in dit geval nogal groot. De Clercqs spontane bezoeken veroorzaakte wat ongemak bij predikanten. Hetzelfde deed De Clercq namelijk bij Beets die ‘zeer vriendelijk was, schoon zijn voorgekomen iets geretireerds had’.³⁷ Het gereserveerde was niet verwonderlijk. Beets verklaarde in een interview met een kleindochter van De Clercq dat hij zich toen niet op zijn gemak voelde.³⁸

Daarnaast nam hij het luisteren van een preek erg serieus. Hij verweet zichzelf vaak niet goed te luisteren of beklagde zich vanwege zijn luie gemoedsgesteldheid. Zo beschuldigde hij zichzelf om zijn negatieve preekrecensies als hij hoorde dat anderen er anders over dachten. Hij schreef na een verkeerde inschatting van J. ter Borg: ‘Velen die beter schenen geluisterd te hebben dan ik, vonden daarin zeer veel schoons [...]. Vermoedelijk had ik tog ongelijk. Zoo worden de menschen beoordeeld’.³⁹ Een preek was voor hem een soort heilige schat die hij zo ongeschonden mogelijk op papier wilde overbrengen. Zo koos hij ervoor om een preek van J. ter Borg die hij in 1821 hoorde niet op papier te zetten, want ‘het is reeds te lang geleden dan dat ik niet zou vrezen mijne eigene denkbeelden met die van den spreker te vereenigen’.⁴⁰ Het

³⁴ Dagboek van Willem de Clercq Deel II (1811) 98.

³⁵ Dagboek van Willem de Clercq Deel VIII (1820-1821) 83.

³⁶ Dagboek van Willem de Clercq Deel XX (1833) 239.

³⁷ Dagboek van Willem de Clercq Deel XXVIII (1841) 253.

³⁸ Clercq, *Willem de Clercq (1795-1844)*, 432.

³⁹ Dagboek van Willem de Clercq Deel VIII (1820-1821) 138.

⁴⁰ Dagboek van Willem de Clercq Deel VIII (1820-1821) 166.

risico om de bijzondere inhoud te vermengen met zijn eigen zinnen durfde De Clercq niet te nemen.

De preek zelf was niet altijd de reden waarom kerkgang tegenviel. Zo hoorde De Clercq in januari 1830 een preek minder goed vanwege de winterkou en een jaar later hinderde verkoudheid hem ‘bijzonder en gevoelde ik mij aldaar zeer onaangenaam’.⁴¹ De zomermaanden zorgden juist door hun warmte voor belemmering. Zo rapporteerde hij in mei 1831: ‘Het was ontzettend warm in de kerk 't geen maakte dat ik dat genot niet had dat Sec[rétan] mij anders verschaft’.⁴² Een ander beletsel was dat het kerkgebouw niet ideaal was. Meerdere keren klaagde De Clercq dat hij de preek in de Kloosterkerk in Den Haag slecht kon horen. Een preek van Dermout beviel hem wel, maar ‘ik kon niet alles hooren & derhalve de preek niet goed volgen.’ Het lag niet aan Dermout, want bij Wijs liep De Clercq tegen hetzelfde probleem aan: ‘Bij Wijs in de Kloosterkerk was het bijzonder vol. Ik kon niet alles verstaan.’⁴³ De duisternis in de kerk van Huet had een negatieve impact. Dit effect was zodanig groot, dat het De Clercq in 1837 op zijn zenuwen sloeg: ‘Daarbij wierd het zo donker in de kerk. Ik kon om niets anders denken en kon niet om die preek denken. Mijn gehele zenuwgestel was in de war.’⁴⁴ Kort daarop concludeerde hij dat de kerk nu iets ‘afstotends’ had gekregen.⁴⁵

Een andere reden was afwijkende liturgie. De Episcopal Church van W. Jamieson was gewend om delen van de Bijbel met de hele gemeente op te zeggen en te laten vergezellen met beurtzang. De Clercq noemde deze liturgie ‘aanstotelijk’.⁴⁶ Hij ergerde zich er dan ook aan als bekenden te hartstochtelijk met de ceremonie meededen. De Clercq zag het als ‘tegen de geest en letter van het Evangelie.’⁴⁷ Daarom liep De Clercq voor het einde van de dienst vaak de kerk uit. Jamieson waardeerde dat allermint en had wel eens tegen Daan Boissevain, Willems zwager, gezegd dat hij het De Clercq een keer zou zeggen.⁴⁸ In zijn dagboek liet De Clercq doorschemeren dat hij positieve gevoelens had bij ‘het gedeelte van den dienst die ik bijwoonde’ en ‘het gedeelte van den dienst dat ik hoorde’. Met andere woorden, De Clercq woonde niet de hele dienst bij.⁴⁹ De Clercqs creatieve oplossing voor dit probleem viel op, omdat de episcopale

⁴¹ Dagboek van Willem de Clercq Deel XVII (1830) 45; Deel XVIII (1831) 179.

⁴² Dagboek van Willem de Clercq Deel XVIII (1831) 103.

⁴³ Dagboek van Willem de Clercq Deel XII (1825) 119; Deel XIII (1826) 77.

⁴⁴ Dagboek van Willem de Clercq Deel XXIV (1837) 144.

⁴⁵ Dagboek van Willem de Clercq Deel XXIV (1837) 152.

⁴⁶ Dagboek van Willem de Clercq Deel XXVII (1840) 147.

⁴⁷ Dagboek van Willem de Clercq Deel XXVII (1840) 239.

⁴⁸ Clercq, *Willem de Clercq (1795-1844)*, 413-414.

⁴⁹ Dagboek van Willem de Clercq Deel XXVI (1839) 69; Deel XXVII (1840) 83.

kerk in Amsterdam niet groot was. Het hoefde in ieder geval niet per se welsprekendheid te zijn die een kerkgang van De Clercq minder kwalitatief maakte.

Toch betekende al het bovenstaande niet dat De Clercq elke zondag naar de kerk ging en preken luisterde. Het kon voorkomen dat De Clercq individueel een preek las, terwijl anderen naar de kerk gingen. Toen hij in 1825 bij hofprediker Dermout probeerde te kerken en tegen teveel drukte aanliep, ging hij naar ene Hubertus Woudenberg (1772-1829). Maar ook die preek beviel hem niet. Hij ging naar huis en las een 'uitmuntende' preek van Ter Borg.⁵⁰ Vooral sinds De Clercq Amsterdam had verlaten, functioneerde de gelezen preek als een compensatie voor wat hij miste in Den Haag. Na een minder goede preek van Dermout las hij thuis een preek van Ter Borg en was 'regt hartelijk aangedaan'. De gelezen preek overtrof zo de gehoorde preek.⁵¹ Vooral die van J. ter Borg, G.D. Krummacher (1774-1837) en F.W. Krummacher (1796-1868) waren erg populair bij De Clercq. Zo greep hij de bezorging van twee opgestuurde preken van J. ter Borg met beide handen aan. Hij las ze direct 'met het uitstekendste genoegen' en nam zich zelfs voor ze snel weer te herlezen.⁵²

De Clercq hield ook huisdiensten met zijn gezin en huispersoneel. Hij las dan zelf een gepubliceerde preek voor. Dit gebeurde vooral rond het einde van 1843, op het laatst van zijn leven. Zijn gezondheid liet te wensen over en 'benauwdheid' dwong hem vaak thuis te blijven. Zo nu en dan probeerde De Clercq zelf te 'preken'. Succesvol was dat niet, want een week later nadat hij dat deed kwam één van zijn dienstbodes niet opdagen en liep een andere boos weg.⁵³ De Clercqs pogingen om in eigen huis redenaar te zijn, waren dus niet erg succesvol.

Conclusie

Al met al bleek in dit hoofdstuk dat kerkgang aan de ene kant een grote plaats had in het leven van Willem de Clercq. De kwaliteit van de predikanten en hun preken kwamen vaak voor in gesprekken die hij voerde met familie en vrienden. Daarnaast waren predikanten figuren die hij bewonderde en die hij direct wilde spreken na een goede preek. Van een preek wilde De Clercq zoveel mogelijk horen en zo zuiver mogelijk noteren in zijn dagboek. Welsprekendheid was daarin niet de enige oorzaak voor de selectie van predikanten die De Clercq beluisterde. Zijn afkomst, woonplaats en theologische ontwikkeling zorgden voor een diverse keus. Zo zorgde het laatste punt ervoor dat hij niet altijd naar dezelfde kerk ging als zijn vrouw en kinderen. De

⁵⁰ Dagboek van Willem de Clercq Deel XII (1825) 93.

⁵¹ Dagboek van Willem de Clercq Deel XI (1824) 215.

⁵² Dagboek van Willem de Clercq Deel XIII (1826) 45.

⁵³ Clercq, *Willem de Clercq (1795-1844)*, 448, 450.

Clercqs verwantschap met het Réveil was eveneens belangrijk voor zijn opvatting van kerkgang, met een voorkeur voor orthodoxe preekinhoud. Onder andere om die reden ging hij nooit bij predikanten van de Afscheiding naar de kerk. Verder kon een ‘bevindelijke’ ervaring aanleiding geven om ergens niet meer ter kerke te gaan. Tot slot waren er ook randzaken waarom kerkgang kon tegenvallen, zoals hitte, kou of een gehorige kerk. Een gelezen preek, of hij deze nu zelf las of voorlas voor zijn gezin, kon af en toe dienen als vervanging voor kerkgang.

Hoofdstuk 2: Het belang van pathos

‘Maar, *hoe* zal ik spreken’, vroeg predikant C.E. van Koetsveld (1807-1893) zich af in zijn roman *Schetsen uit de pastorij te Mastland*. Hij begon zijn predikantenloopbaan in het dorpje Westmaas en schreef zijn pastorale ervaringen op met Mastland als gefingeerde standplaats. Koetsveld zocht de weg naar de hersenen van zijn hoorders. Eén van die wegen was volgens hem ‘de weg tot het hart’, de zetel van het gevoel en het zedelijk leven.⁵⁴ Via deze route huilde zelfs de meest ongevoelige ‘hete tranen, bij de gedachte aan zijn moeder of aan zijn kinderen’.⁵⁵

Koetsveld’ bespiegelingen representeren het patroon in het begin van de 19e eeuw dat Jelle Bosma en Herman van Roodenburg ontwaarden. Het emotioneren kreeg sinds de eeuwwisseling naar de 19^e eeuw meer ruimte in de preek. In woordkeuze en presentatie moesten predikanten uitdrukking geven aan gevoel. Met andere woorden: de predikant moest meer werk maken van zijn pathos. Zo zou vanaf 1814 de sentimentele kanselwelsprekendheid postgevat hebben in Nederland.⁵⁶ Dit hoofdstuk biedt voor het eerst een 19^e-eeuwse casus om dit beeld verder uit te werken en hier en daar wat te nuanceren. De dagboeken van Willem de Clercq en periodieken als *Vaderlandsche Letteroefeningen* functioneren als bron voor receptieonderzoek. Op deze manier geeft het hoofdstuk een antwoord op de vraag: In hoeverre was pathos bepalend voor een positieve receptie door Willem de Clercq en de periodieken? Het hoofdstuk betoogt enerzijds dat pathos inderdaad een centrale plaats had in de 19^e-eeuwse kanselwelsprekendheid. Anderzijds laat het zien dat deze positie niet een hegemonie van pathos en sentiment betekende, zoals Evi Dalmaijer e.a. doen overkomen.⁵⁷ Andere vormen van welsprekendheid trokken eveneens publiek.

Pathos in de preek

In algemene zin kreeg pathos inderdaad een centrale plaats in de beoordeling wat nu welsprekendheid was. Beide bronnen spraken vaak over welsprekendheid die ‘van het hart’ kwam. De *Vaderlandsche Letteroefeningen* sprak op deze manier over de emoties die het pathos

⁵⁴ ‘hart’, Van Dale Online, <https://zoeken.vandale.nl> (geraadpleegd 28 juni 2023).

⁵⁵ C.E. van Koetsveld, *Schetsen uit de pastorie te Mastland: ernst en luim uit het leven van de Nederlandse dorpsleraar* (Wageningen 1978) 48-49.

⁵⁶ Jelle Bosma, *Woorden van een gezond verstand: de invloed van de Verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750 tot 1800: monografie & bibliografie* (Nieuwkoop 1997) 317-318; H. W. Roodenburg, ‘Tranen op het preekgestoelte. De achttiende-eeuwse kanselwelsprekendheid tussen toneel en authenticiteit’, *De achttiende eeuw* 41 (2009) 15-32, aldaar 25; Evi Dalmaijer, Solange Ploeg en Jaap de Jong, ‘“Maranatha”: Kuyper komt eraan: Van preek tot partijtoespraak: de welsprekendheid van Abraham Kuyper’, *Tijdschrift voor taalbeheersing (Assen)* 42 (2020) 147-168, aldaar 149.

⁵⁷ Dalmaijer, Ploeg en De Jong, ‘“Maranatha”’, 149.

van predikant Isaac Johannes Dermout losmaakte. Toen hij in 1827 zijn zoon liefdevol aansprak, riep de recensent uit dat dit ‘heerlijk uit het hart gevloeid was’. Met andere woorden: dit was niets anders dan de ‘welsprekendheid van het hart’.⁵⁸ De Clercq bezigde dezelfde taal. Voor hem kwam de ervaring van warmte in een preek van twee kanten. Aan de ene kant moest een predikant vanuit zijn hart spreken. Dat moest waarneembaar zijn voor een luisteraar. Aan de andere kant moest een preek tot het hart ‘spreken’, oftewel een indruk maken die tot in de diepste vezels van de luisteraar ging. Of een preek nu wel of niet geleerd was, het ging erom dat een hoorder zijn ‘inwendig Christendom opgewekt’ voelt.⁵⁹ Als dat ontbrak, kon hij merken dat hij zijn aandacht er niet bij kon houden.

De Clercq had een kritischer beoordeling van pathos. De periodieken waren in vergelijking met De Clercq bijvoorbeeld positiever over de welsprekendheid van Dermout. De recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* bewonderde Dermouts wijsheid en liefde, zijn natuurlijkheid van stijl. Zijn preken waren vol leer, stichting en troost. Hij bezat ‘keurigheid van uitdrukking’ en wist het publiek te boeiend door ‘verrassend’ te spreken. Aan het einde van zijn leven noemde de recensent hem ‘de nestor onzer welsprekendheid’.⁶⁰ Andere periodieken, *De vriend des vaderlands* en *Letterkundig magazijn van wetenschap, kunst en smaak* sloten zich aan in de rij met lovende woorden. De laatste periodiek prees bijvoorbeeld dat Dermouts stijl ‘duidelijk’ en ‘ongekunsteld’ was.⁶¹

De Clercq was niet zo snel tevreden over Dermout. Zo hekelde De Clercq Dermouts ‘lauwheid’.⁶² Het was deze eigenschap die zorgde dat de preken van Dermout hem niet troffen. De Clercq waardeerde preken die mensen in het hart raakte. Hij miste bij Dermout wat daarvoor nodig was. Zo mocht het wat hem betreft ‘op ene treffender wijze aangedrongen’ worden.⁶³ Een andere keer morde hij weer dat een preek ‘niet krachtig genoeg’ gedaan was.⁶⁴ Hij vond Dermouts’ preek maar ‘koud’ als niet de ‘uitstorting van de gave des H[eiligen] G[eestes] erin te bemerken viel.’⁶⁵ De eigenschap van deze ‘gave’ drukte hij treffend uit toen hij in 1827 opnieuw constateerde dat de preek lauw was: ‘Ik vond er niets in dat zoo uit het hart kwam of

⁵⁸ ‘Boekbeschuwing’, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1827) 430.

⁵⁹ Dagboek van Willem de Clercq Deel XV (1828) 73.

⁶⁰ ‘Boekbeschuwing’, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1821) 103-105; ‘Boekbeschuwing’, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1827) 433; ‘Boekbeschuwing’, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1847) 49.

⁶¹ ‘Aankondigingen en beoordelingen’, *De vriend des vaderlands* (1838) 180; ‘Uittreksels en beoordelingen’, *Letterkundig magazijn van wetenschap, kunst en smaak* (1824) 13-15.

⁶² Dagboek van Willem de Clercq Deel XII (1825) 19, 45.

⁶³ Dagboek van Willem de Clercq Deel XIII (1826) 59.

⁶⁴ Dagboek van Willem de Clercq Deel XIII (1826) 114.

⁶⁵ Dagboek van Willem de Clercq Deel XIV (1827) 106.

tot het hart sprak'.⁶⁶ Zelfs de doorgaans lovende *Vaderlandsche Letteroefeningen* vond dat Dermout tijdens de lijkrede voor koningin Wilhelmina van Pruisen (1774-1837) een inleiding hield die 'te koel en te redeneerend' was. De recensent had Dermout liever 'meer treffend en aangrijpend' zien spreken.⁶⁷

De inzet van pathos, en andere retorische elementen in bredere zin, vormde een samenspel tussen predikant en hoorder. De predikant moest goed afstemmen op wat er leefde in het publiek. Dat was niet alleen iets van alle tijden, maar gold in het bijzonder voor de negentiende eeuw. Het was immers de tijd van de Romantiek, waar gevoelens een belangrijke rol speelden. De hoorders hadden nu meer dan ooit de behoefte dat hun emoties vertolkt werden in een preek. De inzet van pathos-elementen door een predikant gaven lucht aan hun gevoelens. Tegelijkertijd plaatste een predikant de zorgen van het dagelijks leven in perspectief, zoals Joris van Eijnatten eerder aantoonde.⁶⁸ Van de kant van een predikant was het dus zaak om zich te verplaatsen in de gevoelens van zijn publiek. Dit was niet voor niets een van de invalshoeken die Aristoteles noemde om emoties op te wekken.⁶⁹ C.E. van Koetsveld betoogde eveneens dat het ging om de afstemming met het publiek: 'Hoe zijn die mensen? Waartoe komen ze? Hoe horen ze ons?'⁷⁰ Een belangrijke taak van de predikant was dus om emoties goed te vertolken.

In de eerste helft van de negentiende eeuw was de bededagpreek een bekend fenomeen waar deze kanalisering plaatsvond. Deze preek was bedoeld voor de uitstorting van het hart. Een hoorder mocht door de woorden heen de opwellingen van vreugde waarnemen. In 1815 hield Martinus Stuart een feestrede naar aanleiding van de overwinning bij de Slag van Waterloo. Hij gaf zijn gevoelens van dankbaarheid ruim baan. Een stroom van gedachten en woorden was het gevolg. Hierdoor werd de orde van een preek minder belangrijk. De recensent van deze preek stelde verbaasd vast dat hij bij Stuart 'in het eerst buiten staat [was] den draad te vinden en te volgen.' Het was echter niet zo erg, want tevreden stelde hij later vast: 'Het zijn geene verwarde klanken, noch zelfs dichterlijke bloemkransen, tot ééne kroon los en sierlijk te zaam geslingerd.'⁷¹ Zo oversteeg het pathos bij de gelegenheid van de bededag het belang van orde en structuur.

⁶⁶ Dagboek van Willem de Clercq Deel XIV (1827) 191.

⁶⁷ 'Boekbeschouwing', *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1838) 27-29.

⁶⁸ Joris Van Eijnatten, 'Getting The Message: Towards A Cultural History Of The Sermon', in: *Preaching, Sermon and Cultural Change in the Long Eighteenth Century* 4. A New History of the Sermon (Boston 2009) 343-388, aldaar 358.

⁶⁹ Antoine Braet, *Retorische kritiek: hoe beoordeel je overtuigingskracht?* (Den Haag 2012) 53-54.

⁷⁰ Koetsveld, *Schetsen uit de pastorie te Mastland*, 48.

⁷¹ Dagboek van Willem de Clercq Deel V (1815) 436.

Een predikant die met pathos sprak, kon heftige uitspraken doen die geaccepteerd werden. Het meest belangrijke dat Willem de Clercq zich namelijk van de bededagpreek van Stuart herinnerde was dat Stuart Napoleon ‘als eenen levendigen duivel personificeerde’. De Clercq voegde er bezorgd aan toe: ‘men moet toch steeds zien waar men spreekt’.⁷² Inderdaad had Stuart gezegd dat in Napoleon ‘de ontroerde verbeelding der gefolterde menschheid het verwezenlijkt denkbeeld van den duivel voor zich ziet’.⁷³ Met de Bijbeltekst ‘een enig zondaar verderft veel goeds’⁷⁴ als uitgangspunt liet de bedoelde ‘zondaar’ zich wel raden. Hoewel de uitspraak heftig was, vond de recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* het niet opmerkenswaardig dat Stuart op deze manier zijn gevoel liet spreken. De emotie had in de bededagrede een voornamelijk plek in de eerste helft van de 19^e eeuw.

Predikant met pathos: Athanase Coquerel

Predikanten die veel pathos tentoonspreidden, waren erg populair. Een prominent voorbeeld daarvan was Athanase Coquerel. Hij stond te boek als een populair en begaafd spreker. Tijdschrift *De Tijdspiegel* getuigde dat een ‘talrijke schare’ hem opzocht en noemde hem een ‘beroemde kerkelijke redenaar’. Ook Willem de Clercq beschreef scènes van volle kerken. De galerijen zouden dreigen in te storten, de hoeveelheid flauwtjes namen toe en ‘les églises ne sont pas visitées mais assiégées’. Een tijd als deze zou in de kerkelijke geschiedenis niet lang meer voorgekomen zijn. Hij schreef hele samenvattingen van preken van de Fransman op in zijn dagboek en stelde tegelijkertijd: ‘les sermons de Coquerel ne sont pas susceptibles d'analyse’. De Clercq sprak zelfs van ‘la vogue de Coquerel’. Een preek van Coquerel bepaalde zijn stemming. Hij nam het zichzelf kwalijk als hij niet goed luisterde door ‘luiheid’, en ging goedsmoeds naar huis als het wel lukte. Coquerel wist dus te imponeren.

Deze populariteit had enerzijds te maken met het feit dat bekende sprekers een object van entertainment waren als zij eenmaal bekendheid verworven hadden. Joris van Eijnatten betoogde terecht dat de preken van beroemde predikanten zowel onderwijs als plezier gaven. Aan het einde van de 18^e eeuw reisden gegoede nieuwsgierigen gemakkelijk van het podium in het theater naar de preekstoel in de kerk. Hetzelfde overkwam Athanase Coquerel. Een korte biografie getuigde dat ‘een grooten roep van zijne welsprekendheid en edel karakter uit[ging]’

⁷² Dagboek van Willem de Clercq Deel V (1815) 89.

⁷³ Martinus Stuart, *Leerrede over Prediker IX, 18b, op den algemeenen dank- en bededag den 5den julij 1815 uitgesproken* (Amsterdam 1815) 11.

⁷⁴ Prediker 9:18b

en dat zijn populariteit ‘meer en meer toenam’.⁷⁵ De eerdergenoemde recensies van Willem de Clercq bevestigden dit beeld. Zo waren begaafde predikanten zoals Coquerel enerzijds populair als een vorm van amusement.⁷⁶

Anderzijds droeg Coquerels pathos bij aan zijn populariteit. De Clercq zelf vond dat Coquerel het hart van de kerkgangers wist te ‘treffen’. Het hart was het centrum van het gevoel, en dat moest aangesproken worden vanuit de godsdienst. De ‘voix de la religion’ hoorde De Clercq bij Coquerel op een sterke, krachtige manier. Die stem moest overtuigen en doordringen tot in het diepste van de vezels. Daar hoorde ook een element van durf en ‘la hardiesse’ bij.⁷⁷ De Clercq beschreef hoe Coquerel het kerkvolk openlijk beschuldigde van lauwheid, ontbrekende dankbaarheid en kortstondige voornemens. Coquerel paarde deze niet mis te verstane boodschap met een donderende stem. De Clercq schreef over de bovenstaande preek: ‘Si la vraie éloquence qui doit aller au coeur, n’était pas dans ce sermon je ne saurais la trouver.’⁷⁸ Juist deze directe, emotionerende taal vond De Clercq dus typerend voor welsprekendheid die hoorders in het hart moest aangrijpen.

Dat De Clercq het hier over pathos had, bleek uit zijn nadruk op het belang van emotionerende welsprekendheid. Hij rapporteerde dat zich Coquerel bediende van gespierde taal, met de nodige gloed en met een ‘aan dichterlijke grenzende stijl’.⁷⁹ Coquerel gebruikte treffende beelden, met de nodige details. Hij bezat volgens De Clercq beeldende kracht. De Clercq noemde meerdere malen dat Coquerel zijn onderwerp schilderde ‘en trait de flamme’, in een vlamme lijn. Het taalgebruik van De Clercq liet doorschemeren dat het pathos van Coquerel erg sterk was.

Inderdaad was Coquerel bewust bezig met zijn pathos. Twintig jaar later zou hij een boek publiceren over predikantenwelsprekendheid met de titel *Praktische beschouwingen over het preeken*. In dat boek brak hij een lans voor goede emotionerende welsprekendheid. Een preek mocht zijns inziens niet te koeltjes zijn. Hij waarschuwde bijvoorbeeld voor ‘bedaard uit te spreken wat bezield in de preek is, en omgekeerd om op bezielden, vurigen toon te zeggen wat in een kalmen, ingetogen stijl geschreven staat.’⁸⁰ Het doel van preken was niet meer alleen onderwijzen, maar ook ontroeren.

⁷⁵ ‘A.L.C. Coquerel’ in: A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden* (Haarlem 1878) 204-205.

⁷⁶ Van Eijnatten, ‘Getting The Message’, 366.

⁷⁷ Vert. in het Nederlands ‘vrijmoedigheid’, in de definitie: ‘Onverschrokkenheid, stoutmoedigheid, onbevreesdheid’ volgens: Historische woordenboeken Nederlands en Fries, <https://gtb.ivdnt.org/search/> (geraadpleegd 2 mei 2023).

⁷⁸ Dagboek Willem de Clercq Deel VIII (1820-1821) 66.

⁷⁹ ‘Het Gebed des Heeren beschouwd als hoofdinhoud des christendoms’, *De Tijdspiegel* deel 1 (1851) 8.

⁸⁰ Athanase Coquerel, *Praktische beschouwingen over het preeken* (Amsterdam 1860) 135.

Daarnaast liet Coquerel de ordening van een preek bepalen door pathos. De inleiding, het middenstuk of het slot vroeg zijns inziens om verschillende soorten pathos. In zijn boek betoogde hij dat een inleiding moet functioneren in een ‘trapswijze opklimming’. Anders kan een inleiding ‘soms al het overige [...] bederven’. Hij raadde af om direct met de deur in huis te vallen. De hoorder zou daardoor overvallen worden en de prediker verwachtingen wekken die hij niet waar kan maken. Aan de andere kant zou een verkeerd slot juist preken schipbreuk laten lijden door het niet voldoende van de rede af te zonderen. Een slot is ‘iets dat warmer is en meer op den man afgaat’ en zo ‘de kroon op alles zet’.⁸¹ Opnieuw ging het hier om pathos, want De Clercq zei wel eens door de *peroratio*, het slot, van Coquerels preek getroffen te zijn. Extatisch schreef hij bijvoorbeeld op dat het slot ‘était un morceau digne des Massillon et des Bossuet’, het drong door tot zijn hart. Coquerels aandacht voor de inleiding ontlokte bij De Clercqs’ typeringen als ‘brillante’ en ‘magnifique’.⁸² Coquerel wist dus op het goede moment met pathos te komen.

Emotioneren was echter niet het een en het al bij Coquerel. Het oproepen van emoties stond ten dienste van het ‘stichten’ van het publiek. Coquerel schreef in zijn welsprekendheidspublicatie: ‘Ik ben er maar tegen dat men zijne preken zóó maakt, dat men geregeld iederen zondag tranen ziet; want het is eene valsche onderstelling dat eene preek meer tot de stichting bij draagt, naarmate zij meer op de ontroering der toehoorders werkt.’⁸³ Het ‘stichten’ en ‘opbouwen’ was het hoogste doel. Pathos was dienstbaar aan de stichting van het publiek. In Coquerels ogen diende een ‘hulpmiddel van oratorische actie’ voor de predikant om de hoorders te ‘stichten en in hun hart levendig te treffen’.⁸⁴ Zo was pathos wel een belangrijk middel, maar kon een gedegen kennisoverdracht niet missen. Willem de Clercq stond ongeveer in die lijn toen hij opschreef dat in Coquerel zich de eigenschappen verenigde die de gelovigen niet alleen moest ‘bekoren’, maar ook ‘stichten en bevestigen’.⁸⁵ In het geval van Coquerel bleek dus de pathos vooral te slagen als het bijdroeg aan de ‘stichting’ van het publiek.

De (on)misbaarheid van pathos

Toch bezat niet elke predikant pathos. Aan de ene kant kwam het ontbreken van een treffende preekstijl een predikant duur te staan. Dat gold bijvoorbeeld in het geval voor Samuel de

⁸¹ Coquerel, *Praktische beschouwingen*, 139.

⁸² Dagboek Willem de Clercq Deel VII (1818-1819) 176; Deel VIII (1820-1821) 64.

⁸³ Coquerel, *Praktische beschouwingen*, 91-92.

⁸⁴ Coquerel, *Praktische beschouwingen*, 211.

⁸⁵ In het Frans: ‘charmer, édifier et fixer’ naar: Dagboek Willem de Clercq Deel VII (1818-1819) 104.

Chaufepié. Meerdere malen klaagde De Clercq dat hij niet sprak met een kracht die ‘waarlijk indruk op het hart doet hebben’. Het zou de grootste misdaad zijn om zo de hoorders het ‘half slaperig’ te laten aanhoren. Alleen naar de kerk gaan was zijns inziens niet voldoende. Een luisteraar moest getroffen worden in zijn gevoelens.⁸⁶ Zo recenseerde De Clercq een preek van Chaufeié in 1831 met: ‘doch verder hoewel hij waarheden zeide, het was geen leven en maakte op mij geen indruk van leven.’ Of het nu mankeerde aan logos of pathos, De Clercq wilde nadrukkelijk ‘zulk een toon dat ons hart brandend in ons wordt’.⁸⁷ Hier was de beoordeling van een predikant met name een kwestie van een gevoel van emotie en daarna inhoudelijke aansluiting. Het was een zaak van het vervullen van de behoefte van de luisteraar.

Op het eerste gezicht leek het andere deel van stichting, het onderrichten van het verstand, minder snel acceptatie te krijgen. Zo kreeg bijvoorbeeld predikant Rinse Koopmans vanwege zijn overdosis van ethos kritiek te verduren. Hij won weliswaar in 1805 een prijs met een redevoering over de overeenkomsten tussen het Oude en Nieuwe Testament, maar de recensie door de *Algemene Vaderlandsche Letteroefeningen* kende opvallend veel kritische noten voor een winnaar. Hoewel de recensent van Koopmans prees om belezenheid door middel van citaten, liet hij meermaals vallen dat Koopmans uitvoerigheid de enige onderscheidende verdienste was. Woorden als ‘wijdloopigheid’, ‘zeer uitvoerig’ en ‘zulk een lang verwijl’ toonden het probleem. Koopmans preken werden door zijn investering in ethos langdradig. Kritiek klonk bijvoorbeeld ook toen Rinse Koopmans een preek bij een herdenkingsdienst, een lijkrede, van G.J. Hesselink (1755-1811) te veel kennis deelde. Volgens een recensent kwam Koopmans met een ‘te brede ontwikkeling’ en te veel nauwkeurigheid. De Clercq tekende aan dat hoorders vooral klaagden over de lengte van de toespraak. Zelf kreeg hij na de rede van ruim twee uur fikse hoofdpijn.

De uitgave van deze rede bevatte inderdaad grote hoeveelheid details uit het leven van Hesselink. Koopmans voerde het publiek ongeveer 40 pagina’s lang door het leven van Hesselink. Allerlei namen en jaartallen passeerden de revue. Totaal telde de uitgegeven rede inclusief voor- en nagebed 75 pagina’s met ongeveer 160 woorden per pagina. Met een gemiddeld spreektempo van 130 woorden per minuut was de toespraak goed voor ruim anderhalf uur aan spreektekst.⁸⁸ Voor 19^e-eeuwers, die toch lange betogen gewend waren, was dit een brug te ver. Willem de Clercq vond van een preek van 13 december 1813 dat het een

⁸⁶ Dagboek van Willem de Clercq Deel XV (1828) 29.

⁸⁷ Dagboek van Willem de Clercq Deel XV (1828) 85.

⁸⁸ Deze berekening is gedaan via de tool van communicatie-expert *Debatrix*: ‘Calculator: hoelang duurt jouw speech?’, *Debatrix* <<https://www.debatrix.com/nl/tools/calculator-hoelang-duurt-jouw-speech/>> (geraadpleegd 29 juni 2023).

opsomming was van ‘triviale aanmerkingen, lage details, niet voegende Anecdotes’.⁸⁹ Het resultaat: ‘zijne toehoorders verveeld en niet gesticht’. Stichting was dus het hogere doel en Koopmans schoot dat doel voorbij door te veel ethos te tonen.

Aan de andere kant resulteerde voorkeur voor pathos niet in een taboe op de keuze van een predikant om meer kennis te delen. In de eerste plaats was dat het geval als een bepaald genre daarom vroeg. Tijdens de lijkrede van Hesselink vond *De Vaderlandsche Letteroefeningen* het geen bezwaar dat Koopmans te weinig pathos gebruikte. De recensent van dit blad stelde juist dat het rationele karakter geheel in de geest van de overleden Hesselink was. Zij typeerden het genre van deze preek als een ‘levensbeschrijving’ en onderscheiden die van de hogere, meer pathetische toon van een lofredde.

Die ‘geest’ van Hesselink pleitte inderdaad niet voor pathos. In zijn retorica-onderwijs prentte hij zijn leerlingen in: ‘stichting zij uw doel’. Dat vroeg om duidelijkheid en een korte, kernachtige stijl. Hesselink veroordeelde herhalingen en te beeldrijk of kunstig overdrijven. Natuurlijk moest de stijl niet ‘droog of duister’ zijn, maar ze moest geschikt zijn voor de aard van de onderwerpen. Een prediker moest rekening houden met het gemengde karakter van zijn gehoor. Pas in de toepassing, de *peroratio*, mocht hij de toon ‘verheffen’. Zelf sprak Hesselink volgens Koopmans met afwisseling, vuur en gemoedelijke ernst, om stichting te bereiken.⁹⁰ Zowel *Algemene Vaderlandsche Letteroefeningen* als *Boekzaal der geleerde wereld* haalden deze woorden van Koopmans over Hesselink aan om hem te typeren.⁹¹

Dezelfde uitzonderingspositie gold voor de predikant Jacob Wijs. Hij had een leerrede gehouden over het lot van vroeggestorven kinderen, speciaal voor ouders die kinderen verloren hadden. Naar aanleiding van deze preek ontving Wijs complimenten, omdat hij in deze preek ethos inzette in plaats van pathos. Een recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* stelde deze twee middelen tegenover elkaar en concludeerde over de preek:

Dor en koud is de leerrede niet; het hart van den redenaar sprak; maar hij zoekt toch niet, door vooral op het hartstogtelijk gevoel te werken, te roeren en te behagen; hij spreekt bedaard, verstandig, Christelijk: wiens goedkeuring moet dit niet wegdragen?⁹² Bij deze soort preek paste eerder de toon van een deskundige met verstand van zaken, dan die van een redenaar die inspeelde op emoties.

⁸⁹ Dagboek van Willem de Clercq Deel III (1813) 323.

⁹⁰ ‘Hulde aan Gerrit Hesselink’, *Boekzaal der geleerde wereld, of Tijdschrift voor letterkundigen* (oktober 1812) 25, 26.

⁹¹ ‘Beoordeling’, *Algemene Vaderlandsche Letteroefeningen* (1812) 387-388; ‘Hulde aan Gerrit Hesselink’, *Boekzaal der geleerde wereld, of Tijdschrift voor letterkundigen* (oktober 1812) 26.

⁹² ‘Boekbeschouwing’, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1822) 232.

Ten tweede was de onderrichting van het verstand welkom als het diende om de Bijbel beter uit te leggen. Zo bezat Remonstrants predikant Martinus Stuart als historicus een grote hoeveelheid kennis. Zijn hoofdwerk, 30 delen *Romeinsche geschiedenissen* schiepen een reputatie die hem vergezelde bij zijn optredens. Volgens een recensent stelde Oudheidkunde Stuart in staat om onduidelijke, ‘duistere’ passages uit de Bijbel begrijpelijk te maken. Hij had zodoende kennis van de tijd van het Nieuwe Testament en was als zodanig expert om bijvoorbeeld Jezus’ gelijkenissen uit te leggen.⁹³ Daarnaast kon Stuart scherpzinnig spreken over klassieke deugden, een geliefd onderwerp voor de Remonstrantse hoorder. Toch moest Stuart, net als Koopmans, die kennis niet te expliciet uitstallen. De inhoud was dan wel ‘mooi, maar wat Romeinsch’. Dat rook te veel naar ‘wereldsche zwier en redenaarskunst’ en zou voor ‘ongeoefende Christenen’ de preken onaangenaam maken.⁹⁴ De preek mocht dus wel kennis bevatten om de Bijbel uit te leggen, maar tegelijkertijd niet al te overdadig worden.

Als derde kon een predikant zijn verstand van zaken delen, als het een toepassing was op de toestand van Nederland. De Clercq kon de bespiegelingen over het lot van Nederland ook erg waarderen.⁹⁵ Zo paste Waalse predikant Josué Teissèdre l’Ange zijn kennis van de nationale geschiedenis toe in zijn preken op de huidige toestanden. De Clercqs vaderlandsliefde maakte voor deze vorm van kennisoverdracht een uitzondering. In 1832 hoorde hij een preek ‘zoo geheel toepasselijk op de omstandigheden waarin wij ons bevonden’. De preek bevatte ‘een heerlijke inzage in de Geschiedenis v[an] ons land en indedaad allerkrachtigste taal & bekentenis van vele heerlijk waarheden. Het was er mij goed.’⁹⁶ Hoewel l’Ange historische kennis deelde, was Nederland voor De Clercq een gewenst onderwerp om naar te luisteren.

Een vierde voorwaarde wanneer kennis gedeeld kon worden was de lengte van de preek. De klachten over de lengte waren in het geval van Koopmans verbonden met zijn grote hoeveelheid ethos. Het liefst was een preek daarom kort en krachtig, of moest het in ieder geval het gevoel geven dat het kort was. Martinus Stuart bezat die eigenschap om kennis op deze wijze te delen. Verschillende recensenten van zijn preken waardeerden zijn bondigheid. En als de preek toch langer duurde sprak Stuart zo aantrekkelijk, ‘zoodat men meestal verwonderd is, dat de, waarlijk niet korte, leerrede reeds ten einde is.’⁹⁷ Krachtig hoefde dus niet kort te betekenen, maar kon wel die illusie wekken. Stuart wist met eenvoudige redeneringen te komen, zodat hij lange tijd makkelijk te volgen was. Zijn redeneringen brachten tot algemene lessen.

⁹³ Dagboek van Willem de Clercq Deel XV (1828) 89-96.

⁹⁴ Dagboek van Willem de Clercq Deel XV (1828) 453-461.

⁹⁵ Dagboek van Willem de Clercq Deel XVIII (1831) 214.

⁹⁶ Dagboek van Willem de Clercq Deel XIX (1832) 190.

⁹⁷ Dagboek van Willem de Clercq Deel XVI (1829) 470.

Het meest geschikt was ‘niet al te leerstellig en toch eene zekere, eenigzins algemeene stelling inhoudende, op eene eenvoudige spreuk gegrond’.⁹⁸ Willem de Clercq verzuchtte daarom meermaals dat Stuarts preken hem ‘schone denkbeelden’ en ‘fraaie inzichten’ opgeleverd had.⁹⁹ Letterkundige Nicolaas Swart (1773-1843) kenmerkte precies waar het om ging: ‘zijne wonderbare bekwaamheid, om bij iedere gelegenheid, over elke stof, gepast te spreken, en, gelijk men zegt, van alles iets te maken’.¹⁰⁰ Af en toe liep dat ‘ligt buiten de grenzen van het kanselonderwijs’,¹⁰¹ maar al met al beviel het trekken van begrijpelijke lessen in korte of lange tijd de negentiende-eeuwse hoorder wel. Het ethos van deskundigheid kreeg in de 19e eeuw wel plaats, maar een predikant moest die bij voorkeur in behapbare lengte presenteren.

Overigens betekende het niet dat een preek met pathos geen eisen meer bevatte voor de structuur of lengte. Teissèdre l’Ange gebruikte pathos in zijn preken, maar De Clercq haakte regelmatig af vanwege de lengte of missende structuur. De Clercq zocht vooral naar emoties door middel van een krachtige preek. Het was een feit dat l’Ange met ‘veel warmte’ kon spreken.¹⁰² De *Vaderlandsche Letteroefeningen* zei dat l’Ange ‘schilderde met de levendigste kleuren’ en ‘op het treffendst’ sprak.¹⁰³ Als de structuur echter ontbrak, kon de dienst totaal anders verlopen. Zo was een Avondmaalsdienst bij l’Ange een teleurstelling, omdat de predikant ‘de aanspraken zeer lang zeer flauw met alles door elkander’ liet zijn. De Clercq kwam tot de conclusie: ‘ik had meer een gevoel van droefheid dan van vreugde’.¹⁰⁴

In een concreet geval in 1831 leverde een te lange preek zelfs alternatief gedrag op. Toespraken van l’Ange konden vaak zomaar ‘twee uren’ duren. Deze duurden zo lang dat De Clercq besloot om met Isaac da Costa te gaan praten. Hij noemde het een geluk dat hij naast Da Costa kwam te zitten, met wie hij gedurende die tijd ‘nog al veel sprak’. Dat gedrag bleef niet onopgemerkt. Enkele dagen later hoorde De Clercq dat het gerucht ging dat hij en Da Costa ‘onder kerktijd een oefening hielden’.¹⁰⁵ De twee wekten blijkbaar de indruk dat ze hun eigen kerkdienst hielden tijdens de preek. De manier waarop De Clercq en Da Costa met de lengte van de preek omgingen werd duidelijk niet gewaardeerd. Al bevatte een preek voldoende pathos, het gehoor zat in de negentiende eeuw simpelweg niet te wachten op veel te lange betogen.

⁹⁸ Dagboek van Willem de Clercq Deel XVII (1830) 144.

⁹⁹ Dagboek van Willem de Clercq Deel VIII (1820-1821) 113; Deel III (1813) 55.

¹⁰⁰ Dagboek van Willem de Clercq Deel XIX (1832) 586.

¹⁰¹ Dagboek van Willem de Clercq Deel XVII (1830) 143.

¹⁰² Dagboek van Willem de Clercq Deel XIX (1832) 160.

¹⁰³ ‘Boekbeschouwing’, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1818) 146.

¹⁰⁴ Dagboek van Willem de Clercq Deel XVIII (1831) 222.

¹⁰⁵ Dagboek van Willem de Clercq Deel XVIII (1831) 224.

Andere varianten

Meeslepende emoties hoefden niet altijd het middel te zijn om luisteraars te boeien. Zo wist Martinus Stuart door verbeeldingskracht zijn preken levendig te maken. Een recensent waardeerde preken met ‘eene levendige teekening’ en ‘verbeelding’ van Stuart.¹⁰⁶ Inderdaad bevatte de gepubliceerde preken van Stuart het nodige voorstellingsvermogen. In een jubileumpreek sprak Stuart bijvoorbeeld over groei in de natuur:

Hoe gaat het toch met de korenakkers toe, die u, terwijl ik tot u spreke, met veelbelovend veldgewas omringen: de landman werpt, nadat de ontdooide grond voor het snijdend kouter week, het zaad in de aarde, en heeft daarmee reeds zijn groote werk verrigt. [...] De zwarte grond, die alle licht verzwelgt, en dof en doodsch door droeven aanblik is, doet bijna aan den ouden bajert denken, die nogtans de zaden reeds der gansche schepping inhiel; die zwartheid zelve doet den grond, met het licht, de warmte tevens verzwelgen uit den dampkring, opdat het der ontwikkeling aan voedsel, kracht, noch ruimte mangle.¹⁰⁷

Deze passage blonk niet direct uit in emotionerend taalgebruik, iets waar een ander criticus waarschijnlijk op doelde door Stuart ‘strak- en droogheid’ toe te schrijven. De Clercq signaleerde bij Stuart bijvoorbeeld een ‘gebrek aan Stijl’.¹⁰⁸ Verbeeldingskracht zorgde op zichzelf voor levendigheid, zonder direct in grote emoties terecht te komen.

Jacob Wijs stond juist goed te boek vanwege zijn bedaarde en verzorgde stijl. Hij was een populair spreker onder het volk. Zo wilde De Clercq in 1828 naar hem gaan luisteren, maar ‘vonden wij deze Kerk zoodanig vol dat er geen middel was erin te komen.’¹⁰⁹ De recensies in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* lieten veel positieve geluiden horen. De eerste uitgave van zijn preken in 1821 was direct uitverkocht. Preken van hem werden met ‘buitengewone deelneming gehoord’.¹¹⁰ De goede verzorging van stijl en taal van Wijs vielen in de smaak en droegen sterk bij aan zijn goede ontvangst. Een recensent betitelde Wijs zelfs als ‘het sieraad der Haagsche gemeente, ten nutte van de gehele Vaderlandsche kerk’.¹¹¹ Zijn preken vond de recensent voor iedereen bruikbaar, zelfs voor de ‘meestverstandigen’.¹¹² Zo kon een predikant ook investeren op verzorgde stijl en taal en daarmee bekend worden zonder overdreven pathetisch te spreken.

¹⁰⁶ Dagboek van Willem de Clercq Deel VII (1818-1819) 458; Dagboek van Willem de Clercq Deel XV (1828) 89.

¹⁰⁷ Dagboek van Willem de Clercq Deel XV (1828) 94-96.

¹⁰⁸ Dagboek van Willem de Clercq Deel XV (1828) 453; Deel VII (1820-1821) 130, 131.

¹⁰⁹ Dagboek van Willem de Clercq Deel XIII (1826) 127.

¹¹⁰ ‘Boekbeschouwing’, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1827) 187.

¹¹¹ ‘Boekbeschouwing’, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1826) 52.

¹¹² ‘Boekbeschouwing’, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1821) 231-232; ‘Boekbeschouwing’, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1824) 549-552.

Een andere uitzondering was predikant Dirk Molenaar. Hij gebruikte weliswaar pathos, maar was vooral bekend vanwege zijn toegankelijkheid. Zijn preken waren begrijpelijk. Zo stelde De Clercq dat Molenaar een ‘gewone’ man was. Hij was ‘gemoedelijk’ en hartelijk. Hij sprak vaak recht op de man af. Molenaar preekte dus voor het volk. De toon van Molenaar ervaarde De Clercq als krachtig en zijn inhoud tegelijkertijd begrijpelijk.¹¹³ Eenvoud was dus vooral kenmerkend voor Molenaars preken. Het *Letterkundig magazijn van wetenschap, kunst en smaak* vond het in de eerste plaats belangrijk dat Molenaar voor het volk te begrijpen was. Zij taxeerden de preken van Molenaar en vonden dat hij een goede, ‘ongekunstelde waarheidszin’ had. Het blad vond dat Molenaar stichting kon bewerkstelligen. Om dat punt te bewijzen differentieerden ze in doelgroep:

Diegene, welke het niet te doen is, om slechts wat fraais, schoon anders dikwijls zeer oppervlakkig, te lezen, maar ware vrucht voor hun verstand en hart beide verlangen, zullen, daaraan twifelen wij niet, deze Leerredenen niet slechts met gemoedelijk genoegen, maar ook met veel nut en vele stichting lezen.¹¹⁴
Het was dus juist de toegankelijkheid die Molenaar populair maakte.

Toch gedijde pathos het beste in combinatie met stijl en beschaafdheid. Vaak deed Molenaar ondoordachte uitspraken, die hem op kritiek kwamen te staan. Zo getuigde De Clercq meerdere keren van tactloze uitspraken van Molenaar. Zo nu en dan passeerden ‘eenige zeer ongelukkige uitdrukkingen’. Verder manifesteerde deze stijl zich in een onaangename voordracht. Molenaar bezigde ‘plomp’ taalgebruik en liet wel eens uitdrukkingen vallen die ‘plat’ of ‘ruw’ waren. De Clercq vond het zelfs op het ‘kinderachtige’ af. De kwaliteit van de stijlfiguren was dan ook niet hoog, met regelmatig rare vergelijkingen en – voor De Clercq – te alledaagse voorbeelden.¹¹⁵

De taal van *Vaderlandsche letteroefeningen* op dit vlak loog er niet om. Zo vond een recensent in 1829 dat het Nederlands van Molenaar niet op orde was. Molenaar gebruikte zijns inziens ‘zonderlinge, smaak en gevoel beledigende uitdrukkingen’. Niemand zou wijzer of beter worden van de preken van Molenaar. Zijn preken misten ‘juiste en heldere denkbeelden’ en vooral de pathos, de ‘krachtige en hartindringende voorstelling’.¹¹⁶ Voor hun smaak was Molenaars welsprekendheid juist té eenvoudig om gevoelens op te wekken. Zo kon de mening van twee letterkundige en literaire periodieken flink verschillen. De ‘ongeschaafde’ stijl van Molenaar betekende in ieder geval niet direct een afname van populariteit.

¹¹³ Dagboek van Willem de Clercq Deel XVI (1829) 120, 132, 421, 429; Deel XVII (1830) 662, 665; Deel XVIII (1831) 62.

¹¹⁴ ‘Uittreksels en beoordelingen’, *Letterkundig magazijn van wetenschap, kunst en smaak* (1829) 311-314.

¹¹⁵ Dagboek van Willem de Clercq Deel XVII (1830) 86, 151, 207, 285, 662.

¹¹⁶ ‘Boekbeschouwing’, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1829) 417-424.

Tot slot was Nicolaas Beets eveneens bekend door zijn eenvoud, maar had hij geen problemen met stijl. Hoe kritisch de *Vaderlandsche Letteroefeningen* ook op hem was, ze gaven deze vaardigheid van Beets toe: ‘Spreeken wij over den stijl, dan behoeft het geene herinnering, dat Beets de taal zeer in zijne magt heeft, ja dat er hier en daar schoone plaatsen worden gevonden.’¹¹⁷ Aan de ene kant gebruikte Beets emotionerende taal en kon het publiek meetrokken in zijn verhaal. De Clercq schreef bijvoorbeeld in 1843: ‘Zoo diep doordringend tot mijn hart, zonder bijzondere aandoeningen, hoorde ik het bijna nooit.’¹¹⁸ De Clercq voelde de ‘kracht’ en schatte in dat het ‘in menig hart gevoeld’ werd.¹¹⁹ Echter, uiteindelijk was ‘het opmerkelijkste [...] de soberheid’.¹²⁰ Beets wist de inhoud zo begrijpelijk te presenteren, zonder al te grote opsmuk, dat vooral die eigenschap hem aantrekkelijk maakte voor De Clercq. De eenvoud was zo belangrijk, dat De Clercq die ‘het zegel der waarheid’ van Beets noemde.¹²¹

Conclusie

Uiteindelijk kwam in dit hoofdstuk naar voren dat pathos voor Willem de Clercq en de periodieken zeer bepalend was voor een positief ontvangst. In de betekenisgeving wat welsprekendheid was, bleek alles wat ‘uit het hart’ kwam zwaar mee te wegen. De Romantiek vroeg om kanalisering van emoties in het samenspel tussen hoorder en predikant. Een voorbeeld van een genre waar dit plaatsvond was de bededagpreek. Een voorbeeld van een predikant die door pathos populariteit verwierf was Athanase Coquerel. Enerzijds had zijn bekendheid te maken met het feit dat hij een voorwerp van amusement was. Anderzijds was het duidelijk zijn pathos dat publiek naar zijn preken trok. Zelf was hij daar bewust mee bezig, al beschouwde hij stichting het hoofddoel.

Aan de ene kant kwam het ontbreken van pathos een predikant duur te staan. Het andere niet-argumentatieve middel van welsprekendheid, ethos, werd namelijk minder snel geaccepteerd. Ethos deed sneller af aan het hoofddoel van stichting. Aan de andere kant resulteerde de voorkeur voor pathos niet in een absolute dominantie over andere vormen van welsprekendheid. In het geval van bepaalde genres, een betere Bijbeluitleg, een nationalistische boodschap en een acceptabele lengte werd de ethos van deskundigheid gewaardeerd. Daarbij was pathos niet een middel om eindeloze preken te houden. Tot slot konden predikanten met

¹¹⁷ ‘Boekbeschuwing’, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1844) 395.

¹¹⁸ Dagboek van Willem de Clercq Deel XXX (1843) 170.

¹¹⁹ Dagboek van Willem de Clercq Deel XXIX (1842) 141.

¹²⁰ Dagboek van Willem de Clercq Deel XXIX (1842) 159.

¹²¹ Dagboek van Willem de Clercq Deel XXX (1843) 172.

andere varianten van welsprekendheid eveneens op waardering en zelfs populariteit rekenen. Stuart met zijn verbeeldingskracht, Wijs met zijn bedaarde en verzorgde stijl, Molenaar met zijn toegankelijkheid en Beets met zijn stijl: allen hadden pathos niet nodig om positieve recensies te krijgen. Pathos was in meerderheid bepalend voor een positieve receptie, maar was geen compromisloze vereiste voor Willem de Clercq en de periodieken.

Hoofdstuk 3: De Clercq's receptie van pathos

Na een preek van Jacob Wijs in 1827 schreef De Clercq: 'Het was eene goede taal & voordragt, goede zaken, en egter niets dat mij trof. Zonderling[,] waar ligt het toch aan.'¹²² De preek was feitelijk wel aantrekkelijk, maar toch had het pathos hem niet geraakt. Het gaf De Clercq stof tot nadenken waarom dat verschil aanwezig was. De welsprekendheid die het algemene publiek enthousiast maakte, was blijkbaar niet voldoende voor hem.

In het vorige hoofdstuk bleek inderdaad al dat Willem de Clercq's receptie van pathos wel eens verschilde van het ontvangst door de periodieken. Dat doet de vraag opkomen: Waarom verschilde de beoordeling van pathos door Willem de Clercq? Het hoofdstuk bevestigt de stelling van Herman Roodenburg dat 'onction' of zalving rond de eeuwwisseling een belangrijke manier werd om over pathos te spreken. Zalving blijkt ook in de tijd erna, in het geval van De Clercq, een roep te zijn naar authenticiteit van emoties.¹²³ Tegelijkertijd laat het zien hoe het luisteren van een preek te maken had met de identiteit van een persoon. Het hoofdstuk betreft twee behoeften van de theorie van Joris van Eijnatten waarom mensen in eind 18^e en begin 19^e eeuw een preek gingen luisteren.¹²⁴ Eerst bewijst het hoofdstuk dat de beoordeling inderdaad verschilde door middel van de casus van de predikant Jan ter Borg. De periodieken stonden lijnrecht tegenover Willem de Clercq in de beoordeling van Ter Borg's welsprekendheid. Vervolgens komt dit hoofdstuk met drie verklaringen voor het verschil van De Clercq's beoordeling van pathos. Het meeste materiaal komt uit de dagboeken van Willem de Clercq, met aanvullingen uit handboeken voor retorica uit de 19^e eeuw.

Passend voor De Clercq: Jan ter Borg

Jan ter Borg was bepalend voor De Clercq's ideaalbeeld van een prediker. Toen hij hem in 1822 voor de eerste keren beluisterde, vond hij dat Ter Borg 'wezenlijk vele vereischten van een Christenleeraar in de hoogste graad vereenigt'¹²⁵ De Clercq bewonderde vooral de eigenschappen die hij nog nooit eerder had gezien. Aan de ene kant was het de welsprekendheid

¹²² Dagboek van Willem de Clercq Deel XIV (1827) 94.

¹²³ H. W. Roodenburg, 'Tranen op het preekgestoelte. De achttiende-eeuwse kanselwelsprekendheid tussen toneel en authenticiteit', *De achttiende eeuw* 41 (2009) 15-32, aldaar 29-30.

¹²⁴ Joris Van Eijnatten, 'Getting The Message: Towards A Cultural History Of The Sermon', in: *Preaching, Sermon and Cultural Change in the Long Eighteenth Century* 4. A New History of the Sermon (Boston 2009) 343-388, aldaar 374-378.

¹²⁵ Dagboek van Willem de Clercq Deel VIII (1820-1821) 44.

die De Clercq aan Ter Borg verbond, aan de andere kant – in lijn met Elisabeth Kluit – was het Ter Borgs ‘innig geloof’ die De Clercq inspireerde.¹²⁶

In de eerste plaats was Ter Borgs pathos zo pakkend, dat De Clercq niet meer lette op de kennisoverdracht. Met andere woorden: Ter Borgs preken stimuleerden bij De Clercq de dominantie van pathos boven ethos. De Clercq schreef dat Ter Borgs pathos 'meeslepend' en 'innemend' was.¹²⁷ De emoties die Ter Borg opwekte konden zo enerverend zijn dat De Clercq wel eens zei niets van de inhoud te kunnen opschrijven.¹²⁸ Het was eigenlijk iets dat niet voor het verstand geschikt was. Zo noteerde De Clercq van een andere luisteraar dat die alleen met het hart luisterde en niet met het verstand.¹²⁹ De preekstijl van S.K. Sybrandi (1772-1854) vond De Clercq ‘alles zoo geheel rationeel’ ten opzichte van ‘die echt christelijke zalving v[an] ter Borg’. Het verschil van Sybrandi zat hem in het ‘verstandig’ aantonen van leerstukken, ‘zonder dit zoo geheel door het hart te doen gevoelen’.¹³⁰ Een grote aanwezigheid van emotie was dus zijns inziens een kenmerk van zalving. Dat betekende niet dat er niets van kennisoverdracht bij kwam kijken. Tegelijkertijd vond De Clercq wel dat Ter Borg aan de ‘vorm des verstands’ moest vasthouden. Anders viel Ter Borg te vaak in herhaling en bleven de punten die hij wilde maken te vaag.¹³¹ Desalniettemin moest de preek dus wel vorm en structuur bevatten.

De periodieken vonden dat deze pathos juist zorgde voor onduidelijkheid. Volgens hen ondermijnde deze pathos het belang van een goede structuur. De recensenten veroordeelden de preken van Ter Borg sterk. Ze erkenden weliswaar dat Ter Borgs toon iets ‘roerends’ had en ‘de hoorders wegsleept’, maar benadrukten hoe wanordelijk de preken van Ter Borg erdoor werden. Ter Borgs grote nadruk op het gevoel zorgde volgens de recensenten voor

afdwaling op bijpaden, die ligt worden ingeslagen, wanneer de Prediker het vuur zijner verbeelding niet tempert, maar voornamelijk op het gevoel werkt en door beeldrijke voordragt poogt te roeren, in plaats van juiste en heldere begrippen mede te deelen aangaande de waarheid, welke daar is in Christus Jezus.¹³²

Deze andere beoordeling van pathos leverde klachten op als: ‘De inhoud der preek beantwoordt niet aan het opschrift, en loopt grootendeels buiten den tekst om’ en ‘Ter Borg wijkt dus geheel van den tekst af’.¹³³ Een emotionerende preek van Ter Borg kreeg geen waardering, vooral omdat deze geen goede ordening gaf.

¹²⁶ M. E. Kluit, *Het Protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten: 1815-1865* (Amsterdam 1970) 169.

¹²⁷ Dagboek van Willem de Clercq Deel X (1823) 45.

¹²⁸ Dagboek van Willem de Clercq Deel X (1823) 47.

¹²⁹ Dagboek van Willem de Clercq Deel X (1823) 51.

¹³⁰ Dagboek van Willem de Clercq Deel XI (1824) 31.

¹³¹ Dagboek van Willem de Clercq Deel XI (1824) 64.

¹³² ‘Boekbeschouwing’, *Algemene Vaderlandsche Letteroefeningen* (1831) 562.

¹³³ ‘Boekbeschouwing’, *Algemene Vaderlandsche Letteroefeningen* (1831) 611, 653.

Verbonden met deze afkeuring was de beschuldiging dat Ter Borgs preken door te veel pathos neigden naar 'mysticismus', ofwel mystiek.¹³⁴ Zo opperde een vriend van De Clercq dat naar Ter Borg luisteren terugbracht naar de Rooms-Katholieke Kerk.¹³⁵ Een terugkeer naar de Katholieke Kerk was een groot dreigement voor de gemiddelde protestant. In dit geval ging het niet om Ter Borgs theologische leer. Des Amorie van der Hoeven was het bijvoorbeeld theologisch wel met Ter Borg eens, maar verklaarde 'de voordragt hogelijk af te keuren, dat door dit Mystike de Roomsche in de hand wordt gewerkt.'¹³⁶ Het was enerzijds het logische gevolg uit het feit dat pathos het gevoel aanspreekt. Mystiek berustte immers op 'een besef van bovennatuurlijk werkelijkheid, dat door verstandelijk onderzoek niet is te verwerven.'¹³⁷ Ter Borg activeerde emoties die relateerden aan de verbinding van het inwendige met God, zoals aanbidding. Deze mystiek van Ter Borg was schadelijk volgens een recensent, 'wanneer hij geenszins met gezonde uitlegkunde te rade gaat'.¹³⁸ De Clercq schaarde deze beschuldigingen overigens onder de ongegronde aanklachten. Hij verdacht het publiek van alleen wat oppervlakkige kennis over mystiek.¹³⁹

Om verschillende redenen waardeerde De Clercq Ter Borgs pathos anders. Als eerste vond De Clercq het pathos van Ter Borg oprecht. Bij Ter Borg hoorde De Clercq volgens eigen zeggen voor het eerst een preek in het Nederlands die 'naïf en tevens geschikt was om indruk op zijne toehoorders te maken.'¹⁴⁰ Naïef betekende hier in positieve zin dat Ter Borg op een ongemaakte en onvervalste manier sprak.¹⁴¹ In de periode 1820-1822 liet De Clercq weten door Ter Borg geïmponeerd te worden. Zo verzuchtte hij in 1822: 'Ieder keer dat ik zijn leerrede bijwoon worde ik daardoor meer getroffen'.¹⁴² Hij verbond dit met het 'echte' of 'gemeende' karakter van Ter Borgs pathos. Zo jubelde De Clercq eens over 'zoo eene gehele zuivere uitstorting van zijn hart'.¹⁴³ Daarbij kenmerkte De Clercq Ter Borg meerdere keren met het eerdergenoemde woord 'naïf'. Een deel van dat effect kwam door de alledaagse voorbeelden die Ter Borg gebruikte: 'Zijne parabelen zijn uit het allergemeenste leven gehaald'.¹⁴⁴ Die aanpak bekoorde de recensent van de *Vaderlandsche letteroefeningen* weer het allerminst:

¹³⁴ Dagboek van Willem de Clercq Deel X (1823) 51.

¹³⁵ Dagboek van Willem de Clercq Deel XI (1824) 117.

¹³⁶ Dagboek van Willem de Clercq Deel XIII (1826) 106.

¹³⁷ 'Mystiek', Woordenboek der Nederlandsche Taal, <https://gtb.ivdnt.org/> (geraadpleegd 9 juni 2023).

¹³⁸ 'Boekbeschouwing', *Algemene Vaderlandsche Letteroefeningen* (1831) 570.

¹³⁹ Dagboek van Willem de Clercq Deel XII (1825) 133.

¹⁴⁰ Dagboek van Willem de Clercq Deel VIII (1820-1821) 118.

¹⁴¹ 'Naïef', Woordenboek der Nederlandsche Taal, <https://gtb.ivdnt.org/> (geraadpleegd 1 juni 2023).

¹⁴² Dagboek van Willem de Clercq Deel IX (1822) 49.

¹⁴³ Dagboek van Willem de Clercq Deel X (1823) 39.

¹⁴⁴ Dagboek van Willem de Clercq Deel XI (1824) 50.

‘Waar haalt de man de rare beeldspraak toch vandaan!’¹⁴⁵ De oprechtheid van de emotie was voor De Clercq een teken van goede pathos, terwijl het bij de recensent de grenzen van redelijke beeldspraak overschreed.

De persoonlijke verbinding was een tweede oorzaak die De Clercq anders over Ter Borgs welsprekendheid deed denken. Hij keek bijvoorbeeld over het probleem heen dat Ter Borgs taalkundige stijl niet uitstekend was. Publiek dat graag goede stijl wilde horen, werd bij Ter Borg teleurgesteld noteerde hij: ‘Al de liefhebbers v Stijl, die dat voornamentlijk zoeken wenden zich langzamerhand van hem af.’¹⁴⁶ Ook collega-predikant Müller vond stijl ver te zoeken bij Ter Borg.¹⁴⁷ De Clercq beriep zich daarvoor op de persoonlijke verbinding die hij ervaarde met Ter Borg. Hij verwachtte dat mensen ‘die hem eens lief gekregen hebben, meer & meer aan hem vast houden.’¹⁴⁸ Het was dus vooral een persoonlijke connectie met Ter Borg die motiveerde om te komen luisteren. Deze verbinding beïnvloedde de receptie van Ter Borgs welsprekendheid. Toen Ter Borg zijn publiek moed voor alle moeilijke dingen in het leven insprak, identificeerde De Clercq zich met Ter Borgs verlies van een kind, ‘en wij worden zoo dikwijls door elendige zorgen nedergedrukt.’¹⁴⁹ Zo zorgde de preek van Ter Borg sneller voor troost.¹⁵⁰ De persoonlijke verbinding versterkte de positieve receptie.

Als derde was het Ter Borgs scherpe preekstijl die De Clercq beviel. De Clercq bewonderde zijn expliciete verzet tegen de tijdgeest. Na een betoog van Ter Borg dat Petrarca’s letterkunde slavernij was, verzuchtte De Clercq ‘na de Bezwaren weet ik niets dat zoo kras was.’¹⁵¹ In die lijn vergeleek hij Ter Borg met Da Costa, die in 1824 met zijn *Bezwaren tegen de geest der eeuw* precies hetzelfde deed. Zo schreef De Clercq gesticht te zijn door een preek waarvan hij zei: ‘streng, maar waar’.¹⁵²

Deze scherpte was niet enkel een zaak van toon, maar ook van inhoud. Als eerste ageerde Ter Borg tegen de verzoenende tijdgeest en stootte daarom een grote groep kerkgangers af. Meerdere keren gaf De Clercq verslag van vrienden of familie die Ter Borgs preken te ‘kras’ vonden.¹⁵³ Ten tweede ging Ter Borg theologisch anders spreken dan de doperse gemeenschap gewend was. Hij ging orthodoxer spreken. Vriend en vijand was het daar over eens. Isaac da

¹⁴⁵ ‘Boekbeschouwing’, *Algemene Vaderlandsche Letteroefeningen* (1831) 658.

¹⁴⁶ Dagboek van Willem de Clercq Deel X (1823) 37.

¹⁴⁷ Dagboek van Willem de Clercq Deel X (1823) 38.

¹⁴⁸ Dagboek van Willem de Clercq Deel X (1823) 37.

¹⁴⁹ Dagboek van Willem de Clercq Deel X (1823) 115.

¹⁵⁰ Dagboek van Willem de Clercq Deel IX (1822) 49.

¹⁵¹ Dagboek van Willem de Clercq Deel XI (1824) 40. Kras betekent hier zoiets als: ‘Op sterke, krachtige, scherpe wijze’ (‘Kras’, *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, <https://gtb.ivdnt.org/> (geraadpleegd 3 juni 2023)).

¹⁵² Dagboek van Willem de Clercq Deel X (1823) 75.

¹⁵³ Dagboek van Willem de Clercq Deel XI (1824) 50, 52.

Costa was er blij om, Ter Borgs collega-predikanten beviel het niet.¹⁵⁴ Zo ontving De Clercq bericht dat Ter Borg in 1826 een preek hield die ‘alles in het harnas heeft gejaagd.’ De plaatselijke kerkenraad waarschuwde Ter Borg voor het maken van kerkscheuringen.¹⁵⁵ Scheuring kwam er niet, maar wel werd de verwijdering tussen Ter Borg en de gemeente dagelijks groter.¹⁵⁶ Steeds orthodoxer gehoor was onder zijn preken te vinden, en in 1827 scheen Ter Borg ‘de weinige Mennisten die [hem] nog volgen zelfs geërgerd te hebben’.¹⁵⁷ Kortom, de scherpte van Ter Borg oogstte bij het orthodoxere publiek bewondering en zorgde voor verwijdering bij de eigenlijke doperse gemeenschap. Specifiek leek Ter Borg hiermee aan te sluiten bij De Clercqs toenemende orthodoxie.

Zoektocht naar zalving

Uit de casus bleek dat De Clercq zocht naar oprechtheid van emoties. Hij betrok het begrip ‘zalving’ als hij van mening was dat emoties oprecht waren. Deze zoektocht naar zalving was een rode lijn in zijn persoonlijke beleving van emoties. Hieronder zal blijken dat De Clercq een bijzondere voorkeur had voor diepgaande emoties. Met andere woorden: De Clercq stelde hoge kwaliteitseisen aan het pathos van een predikant.

In algemene zin was De Clercq op zoek naar authenticiteit. Zo wantrouwde hij Dirk Molenaar zijn welsprekendheid sinds dat deze populair werd door zijn publicatie *Adres aan mijn hervormde landgenoten* (1827). Molenaar sprak zich daarin uit tegen onverschilligheid die in de Hervormde Kerk de kop op zou steken, met de nodige polemiek tot gevolg. Al gauw kreeg hij een berisping van koning Willem I en beloofde niet meer publicaties te verzorgen die de rust van de kerk bedreigden.¹⁵⁸ De Clercq veronderstelde in het luisteren dat Molenaar zich niet meer voordeed als wie hij daadwerkelijk was. Hij kende Molenaar als zachtaardig, maar sinds het Adres signaleerde De Clercq dat Molenaar teveel met zichzelf bezig was. Hij was ‘te hoog gesteld’ met zichzelf en verhief zich ‘op zijn stand als leraar’.¹⁵⁹ Met andere woorden: volgens de waarneming van De Clercq zou Molenaar door zijn gegroeide populariteit niet meer authentiek preken. De *Vaderlandsche letteroefeningen* bevestigde dat feit door te vermelden dat de tweede druk van Molenaars preken zo snel van de pers rolde, omdat het publiek zo

¹⁵⁴ Dagboek van Willem de Clercq Deel XII (1825) 110, 134.

¹⁵⁵ Dagboek van Willem de Clercq Deel XIII (1826) 43.

¹⁵⁶ Dagboek van Willem de Clercq Deel XIII (1826) 150.

¹⁵⁷ Dagboek van Willem de Clercq Deel XIII (1827) 112.

¹⁵⁸ ‘Dirk Molenaar’, in: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme* (Kampen 1998) 328.

¹⁵⁹ Dagboek Willem de Clercq Deel XVI (1829) 201, 214, 270, 426; Deel XVIII (1831) 121.

nieuwsgierig geworden was.¹⁶⁰ Het feit dat het publiek ineens groeide zorgde voor argwaan bij De Clercq en deed hem de authenticiteit van Molenaars preken in twijfel trekken.

Deze zoektocht naar oprechtheid had grote invloed op in De Clercqs receptie van pathos. In de eerste plaats zocht Willem de Clercq naar diepliggende emoties. Zo trok hij de emoties van vrouwen na een preek in twijfel. Enkele vrouwen huilden overvloedig tijdens de begrafenisrede van dominee Koopmans. De Clercq zei echter: ‘les pleurs d'une femme ne démontrent pas toujours l'éloquence du discours’.¹⁶¹ Deze stelling van De Clercq was niet vreemd voor de 19e-eeuwse welsprekendheidsleer. Johannes Clarisse (1770-1846) zei in zijn *Voorlezingen over de uiterlijke welsprekendheid* dat de vrouw gezien kon worden als ‘eene gemakkelijk weg te slepen prooi van allerlei uitwendige indrukken, zonder innerlijke zielskracht’. Vrouwen zouden al bij een goede stem en houding meegezogen worden. Clarisse waarschuwde desalniettemin om niet uit de hoogte neer te zien op ‘derzelve lichtere en fijne gevoeligheid’, omdat God ‘Man en Vrouw, beiden, schiep’.¹⁶² Deze overtuiging kwam al voor in de klassieke oudheid. Antieke medische wetenschappers vonden de verklaring in de lichaamssappen. Vrouwen huilden sneller, omdat zij meer slijm hadden.¹⁶³ Tijdens dezelfde lijkrede vond De Clercq dat Koopmans te oppervlakkige emoties had. Hij vond dat Koopmans te gekunsteld boos was over het bestaan van de dood. Koopmans was wel geëmotioneerd, ‘mais ce n'est pas encore là l'éloquence’.¹⁶⁴ Met welk voorbehoud ook, De Clercq zocht vanuit zijn referentiekader naar meer diepgaande emoties.

Als tweede keurde De Clercq onnatuurlijke pathos in alle gevallen af. Hij had daar een scherp oog voor, zoals zal blijken uit drie voorbeelden. Als eerste zou Coquerel te veel proberen om ‘sublime’ te zijn en zijn *peroratio* kwam te overdreven over.¹⁶⁵ De Clercq vond dat sommige zinnen te gemaakt over kwamen, dat ze soms te hoogdravend waren. Het taalgebruik klonk zo nu en dan te bloemrijk voor de preekstoel. Stijlmiddelen zoals de allegorie en de parodie waren te geforceerd of gingen boven de waardigheid van de preekstoel uit.¹⁶⁶ Dat ontwikkelde door de tijd. Het effect van het gemaakte pathos verloor effect voor De Clercq. Vooral de ‘oratorische’ toon beviel De Clercq steeds minder. Zo begon deze ‘esprit d’art’ hem te vermoeien. Hij beweerde uiteindelijk zelfs dat Coquerels welsprekendheid ‘n'a aucun rapport

¹⁶⁰ ‘Boekbeschuwing’, *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1829) 424.

¹⁶¹ Dagboek van Willem de Clercq Deel II (1811-1812) 97.

¹⁶² Johannes Clarisse, *Voorlezingen over de uiterlijke kanselwelsprekendheid* (Arnhem 1839) 137, 490.

¹⁶³ Jaap de Jong, Christoph Pieper en Adriaan Maarten Rademaker, *Beïnvloeden met emoties: pathos en retorica* (Amsterdam 2015) 29-30.

¹⁶⁴ Dagboek van Willem de Clercq Deel II (1811-1812) 97.

¹⁶⁵ Dagboek van Willem de Clercq Deel X (1823) 33.

¹⁶⁶ Dagboek van Willem de Clercq Deel VII (1818-1819) 158.

avec le Christianisme'.¹⁶⁷ De te nadrukkelijke zorg voor pathos van Coquerel, zoals dat ook terugkwam in zijn handboek, kon niet op De Clercq's steun rekenen.

Ook de predikant Stuart beviel De Clercq niet vanwege zijn gemaakte pathos. Stuarts stijl moest volgens De Clercq ondergeschikt zijn aan het nut van de preek. Het viel op dat Stuart te doorzichtig zijn best deed om een retorische stijl te bereiken. Elementen kwamen te 'gezocht' over. Zo bevatte zijn inleiding van een preek een te grote 'jagt op tegenstellingen' en die van een andere was 'te ver gezocht'.¹⁶⁸ De Clercq vond dat bij Stuart de kunst te prominent aanwezig was.¹⁶⁹ De Clercq verbond dit met het doel van een preek. Als een predikant begon te overdrijven, ging de 'bedoelde vrucht', het nut grotendeels verloren. Hij werd minder geloofwaardig en kon in dat geval beter 'een vader' zijn 'bemoedigend, streng, eenvoudigheid en hartelijkheid als tot zijn kinderen sprekend'.¹⁷⁰ Het doel van de preek moest dus volgens De Clercq altijd in het oog gehouden worden. Een duidelijk gemaakte stijl hielp daar allerminst aan mee.

Een derde voorbeeld was Samuel de Chaufepié. Chaufepié gebruikte 'te veel kunst' waardoor het te gemaakt overkwam. Een preek van 1828 bevatte wel welsprekendheid, maar 'de zucht om effect te maken straalde er te veel in door en het liet mij al zeer koud'.¹⁷¹ Alle welsprekendheid was eigenlijk voor niets als de waarachtigheid aan het pathos ontbrak. Bij een soortgelijke situatie van Chaufepié in 1830 concludeerde De Clercq: 'Indien men niet welsprekend wilde zijn, zoude alles veel beter wezen'. Hij vond dat de gebeden van Chaufepié beter waren dan de preken die hij van hem hoorde.¹⁷² Het gebed dat een predikant vaak improviseerde, bevatte dus echtere pathos dan de preek die Chaufepié uitsprak. Zo viel De Clercq een te doorzichtige poging om welsprekend te zijn direct negatief op en uitte hij dat expliciet in zijn dagboeken.

Als derde had het gebrek aan oprechtheid van pathos serieuze invloed op de kerkgang van De Clercq. Zo zorgde het voor verwijdering bij de predikant Teissèdre l'Ange. Vanaf 1835 hoorde De Clercq steeds vaker van hem een preek 'zonder eenige ziel of verheffing'. De 'valsche Sentimentaliteit' was een doorn in zijn oog. Hoeveel pathos l'Ange ook inzette, de preken maakten De Clercq 'ongevoelig'.¹⁷³ De verslagen die De Clercq over zijn preken schreef werden steeds korter en hij kwam steeds meer tot de overtuiging: 'neen dit kan waarlijk niet

¹⁶⁷ Dagboek van Willem de Clercq Deel X (1823) 33.

¹⁶⁸ Dagboek van Willem de Clercq Deel XVII (1830) 141; Deel XVI (1829) 98.

¹⁶⁹ Dagboek van Willem de Clercq Deel VI (1816-1817) 215.

¹⁷⁰ Dagboek van Willem de Clercq Deel XVII (1830) 145.

¹⁷¹ Dagboek van Willem de Clercq Deel XV (1828) 328.

¹⁷² Dagboek van Willem de Clercq Deel XVII (1830) 333.

¹⁷³ Dagboek van Willem de Clercq Deel XXIX (1842) 58.

aangehoord worden.’¹⁷⁴ De Clercq ging daarom maar sporadisch naar de kerk als l’Ange preekte. Dit viel op, want toen l’Ange’s vrouw overleed en De Clercq kwam condoleren liet l’Ange merken dat het toch wel even geleden was dat hij De Clercq gezien had. ‘Mijn mond was toegeschroefd ik kon niet spreken’, vatte De Clercq zijn eigen reactie samen.¹⁷⁵

De Clercq was eigenlijk op zoek naar welsprekendheid met ‘zalving’. Historicus Herman Roodenburg noemde dit al ‘een kwestie van emoties én waarachtigheid, een samengaan van verregaande inleving [...] én een zekere eerbied afdwingende waardigheid.’¹⁷⁶ Deze zalving was voor hem een voorwaarde om pathos wel of niet te accepteren. Hoewel De Clercq vond dat de stijl van Jacob Wijs op zichzelf goed was en de prediking ‘zelf warm’ overkwam, ontbrak er ‘die zalving aan’. Daarbij verwees Wijs naar De Clercq’s optiek te vaak naar ‘Oostersche spreekwijzen’. Hier was het ethos van deskundigheid die afdeed aan de waarachtigheid van het pathos. Een te groot exposé van kennis deed niet alleen af aan stichting, maar tastte naar De Clercq’s opvatting ook de echtheid van het pathos aan.

Toch was deze vorm van ‘zalving’ bij De Clercq anders dan dat deze opkomt uit de literatuur. De Clercq’s opvatting van ‘zalving’ kende een aantal kenmerken. De Clercq zocht als eerste de emotie van ootmoed, een gevoel van onderdanigheid met name tegenover God.¹⁷⁷ Dat miste De Clercq bijvoorbeeld bij Jacob Wijs. Deze predikant vertegenwoordigde niet wat De Clercq zag als ‘dat zalvende Christendom’.¹⁷⁸ Dit christendom wist met een ‘toon geschikt tot opwekking van hartelijke overtuiging’ de gelovige in het hart te treffen.¹⁷⁹ Dit christendom typeerde zich niet zozeer door echtheid, maar vooral door het feit dat de prediker een stemming van ‘nederigheid’ verwekte bij zijn publiek.¹⁸⁰ Het laatste kenmerk was een belangrijk gevoel in christelijke kringen. De echte, ‘zalvende’ vorm van pathos die De Clercq wenste, had dus een verootmoedigende werking op het publiek. Het pathos moest, met andere woorden, een gevoel van onderdanigheid veroorzaken bij de hoorders.

De emotie van verdriet was daarbij in dat geen goed teken. De Clercq gebruikte deze emotie om een tegengevallen dienst te typeren. Opvallend vaak schreef De Clercq ‘droevig’ als recensie van een preek van l’Ange. Een preek bevatte dan elementen om verdrietig over te zijn.

¹⁷⁴ Dagboek van Willem de Clercq Deel XXII (1835) 134, 155.

¹⁷⁵ Dagboek van Willem de Clercq Deel XXIII (1836) 82.

¹⁷⁶ Roodenburg, ‘Tranen op het preekgestoelte. De achttiende-eeuwse kanselwelsprekendheid tussen toneel en authenticiteit’, 30.

¹⁷⁷ ‘ootmoed’, *Van Dale online*, <https://zoeken.vandale.nl/> (geraadpleegd 5 juli 2023).

¹⁷⁸ Dagboek van Willem de Clercq Deel XII (1825) 138.

¹⁷⁹ Dagboek van Willem de Clercq Deel XIII (1826) 38.

¹⁸⁰ Dagboek van Willem de Clercq Deel XIII (1826) 69.

Zo beleefde De Clercq in 1832 ‘een droevige kerkgang’.¹⁸¹ Ditmaal omdat l’Ange gepreekt had dat het zoeken van goede naam en roem het belangrijkste was en niet in de kracht van God gezocht hoefde te worden. De Clercq was echter de mening toegedaan dat iemand Gods kracht nodig had, vanwege ‘het verderf der menselijke natuur’. Meerdere keren bleek dit het pijnpunt bij l’Ange.¹⁸² De Clercqs emoties waren verbonden met een breder netwerk van geloofsideeën.

De beleving van zalving had vervolgens voor De Clercq een bevindelijke en een inhoudelijke kant. Wat betreft het eerste moest een predikant uitstralen dat wat hij zei gegrond was op godsdienstige ervaring. ‘Bevinding’ betekende namelijk voor De Clercqs geloofsovertuiging de persoonlijke geloofservaring die een christen in zijn diepste innerlijk ervaarde.¹⁸³ Het was precies die ‘zalving’ die De Clercq dacht te missen bij predikant Molenaar. Hij zocht bij hem het ‘getuigenis des Geestes’, ofwel de bovennatuurlijke ingeving door God. Molenaar wekte dus niet zozeer te weinig gevoelens op, maar miste een bijzondere eigenschap die De Clercq uitlegde als een bijzondere ‘kracht des geloofs’. De Clercq wilde ‘een echo in ons hart’ door ‘een zalving des H[eiligen] Geestes’. Weliswaar telde ‘verstand, scherpzinnigheid, geleerdheid en welsprekend[heid]’ mee, maar onder aan de streep was ‘het waarachtige verkondigen [...] uit God en door hem’ het belangrijkste.¹⁸⁴ In zijn christelijke geloof verwachtte De Clercq namelijk van God de Heilige Geest de bovennatuurlijke ingeving. Het ‘hart’ als de zetel van het gevoel was de plaats bij uitstek waar dit plaatsvond.

Het vermoeden van die ‘bevindelijke’ zalving overbrugde inhoudelijke verschillen. De Clercq vond dat Huet geïnspireerd werd door God, ondanks dat Huet niet uitgesproken orthodox was.¹⁸⁵ De Clercq liet zich daarom vooral aanmoedigen door de momenten dat hij merkte dat hij daardoor met 'vreugde des harten' naar Huet kon luisteren.¹⁸⁶ De ultieme bevestiging van de echtheid van het pathos was dus voor De Clercq als deze opkwam uit bovennatuurlijke inspiratie. Over deze vorm van emotie kon geen twijfel bestaan voor De Clercq.

Verder speelde de theologische inhoud van de preek een grote rol. Inhoudelijk was De Clercq het vaak oneens met Jacob Wijs. Inhoudelijk zou Wijs teveel goede dingen toedichten aan de mensheid.¹⁸⁷ Daarnaast was het een probleem dat Wijs naar De Clercqs overtuiging de

¹⁸¹ Dagboek van Willem de Clercq Deel XIX (1831) 87.

¹⁸² Dagboek van Willem de Clercq Deel XIX (1832) 118, 142, 172; Deel XX (1833) 101.

¹⁸³ ‘bevindelijk’ en ‘bevinding’, *Van Dale online*, <https://zoeken.vandale.nl> (geraadpleegd 5 juli 2023).

¹⁸⁴ (1829(190)), (1831(119)), (1830(167)); Dagboek van Willem de Clercq Deel XVI (1829) 108.

¹⁸⁵ Dagboek van Willem de Clercq Deel XXI (1834) 157.

¹⁸⁶ Dagboek van Willem de Clercq Deel XXII (1835) 68.

¹⁸⁷ Dagboek van Willem de Clercq Deel XII (1825) 67.

alverzoeningsleer voorstond.¹⁸⁸ De Clercq kon zich niet vinden in dit dogma dat alle mensen gered worden. Zo zorgde niet alleen het gebrek aan pathos, maar ook een meningsverschil van theologisch standpunten voor het missen van de zalving van een predikant.

Zalving en declameren

De methode van het preken was een ander terrein waaruit bleek hoe belangrijk zalving voor De Clercqs receptie van pathos was. De Clercq vond namelijk het declameren van een preek door een predikant niet authentiek. Als iets opgezegd werd, leek het te veel op een vooraf ingestudeerde voorstelling. De emoties die hieruit voorkwamen konden dan evenmin puur en oprecht zijn. De Waalse predikant Pierre Huet preekte weliswaar vurig, maar het was minder puur volgens De Clercq omdat Huet declameerde. De manier waarop Huet zijn preek declameerde deed af aan de echtheid van het pathos.¹⁸⁹ Het declameren deed niet alleen iets af, maar kon voor De Clercq een hele preek onderuit halen. Hoe Huet zijn preek voorlas, was volgens De Clercq net alsof hij in de kerk naar een 'dichtstuk' luisterde. Huet maakte teveel 'pretensies' op welsprekendheid, met al te veel 'bloemrijkheid'.¹⁹⁰ Deze pathos trof De Clercq niet in zijn hart.¹⁹¹ Daarom sloeg bij De Clercq alles dicht als hij merkte dat het puur 'oratorie' was, terwijl inhoudelijk 'er niets in was dat mij bepaald hinderde'.¹⁹² De inhoud kon dan wel goed zijn, de combinatie van declamatie en pathos was niet succesvol voor De Clercq. De Clercq vond dat pathos onverkort uit het hoofd gedaan moest worden; het moest origineel zijn.

Het tekent de gespannen verhouding tussen negentiende-eeuwse predikantenwelsprekendheid en declameren. Gedurende de negentiende eeuw werd het levendig voorlezen van geprepareerde tekst steeds populairder. J.H. van der Palm las al zijn preken voor, in plaats dat hij deze improviseerde.¹⁹³ Enkele decennia na De Clercq, tussen 1860 en 1870 werd declameren zelfs een rage. Declameren van poëzie vroeg ander gedrag dan het declameren van een preek. Het was vooral goed als het leek alsof deze ter plaats opborrelde en niet van tevoren was ingestudeerd.¹⁹⁴

Het bezwaar van De Clercq kwam niet uit de lucht vallen. B.H. Lulofs schreef in 1848 een eigen handboek over het declameren en gaf aan dat de kanselwelsprekendheid een ander

¹⁸⁸ Dagboek van Willem de Clercq Deel XIII (1826) 164.

¹⁸⁹ Dagboek van Willem de Clercq Deel XIX (1832) 71.

¹⁹⁰ Dagboek van Willem de Clercq Deel XX (1833) 80, 198.

¹⁹¹ Dagboek van Willem de Clercq Deel XXIII (1836) 158.

¹⁹² Dagboek van Willem de Clercq Deel XXIII (1836) 78.

¹⁹³ H. te Velde, "De eeuw van Van der Palm!" Publieke welsprekendheid en de politieke cultuur van de Restauratie in Nederland', *BMGN: Low Countries Historical Review* (2020), aldaar 15.

¹⁹⁴ Oscar Westers, *Welsprekende burgers: rederijkers in de negentiende eeuw* (Nijmegen 2003) 208.

soort declamatie vereiste. Een preek moest ‘deftigheid’, ‘waardigheid; en ‘gemoedelijke ernst’ uitstralen. Weliswaar konden er momenten van ‘vuur’, ‘kracht’ en ‘nadruk’ zijn, maar een predikant moest uitkijken dat het niet te teatraal werd. Daarom moest een predikant zijn preken temperen met ‘edele eenvoudigheid’. Te veel schildering met klanken en gebaren ‘misstaat den prediker’, aldus Lulofs. Dat was precies de ‘bloemrijkheid’ die De Clercq negatief opviel. Huet hanteerde die eenvoudigheid net te weinig en schilderde net te veel, waardoor De Clercq ging afhaken.¹⁹⁵

De Clercqs’ beschuldiging dat Huets preken leken op een ‘dichtstuk’, wees op een ander gevaar van declamatie. Het onderscheid tussen de declamatie van poëzie en die van een preek was volgens Lulofs de ‘zangerigheid’. Als een redenaar een preek te zangerig opzegde, ‘slaat het alle levendigheid, afwisseling en natuurlijkheid de bodem in’.¹⁹⁶ Mochten er ‘zangerige’ delen in Huets preken gezeten hebben, dan ontlokte dat de typering van De Clercq dat het ging om een ‘dichtstuk’ en dat daardoor Huets pathos niet gemeend was.

De Clercq keurde zo twee soorten preken af die de echtheid van emoties niet konden garanderen. Als eerste veroordeelde hij het voorlezen van een preek, de meest merkbaar onechte variant van declameren. Voorlezen was nu eenmaal niet de vorm om veel pathos in te zetten. De doperse predikant Jan van Geuns las zijn preken ‘droogjes’ voor. De Clercq verzuchtte dat ‘er iets meer dan gewoon plegtigs vereischt word om den mensch tot eene hogere stemming te voeren om hem ten minsten voor een paar uur zijne wezentlijke waarde te doen gevoelen.’ En: ‘Zoo spreekt men niet tot het hart, ten minsten niet tot het mijne.’¹⁹⁷ Voorlezen kon De Clercq duidelijk niet zomaar emotioneren.

De praktische nadelen van voorlezen deden ook af aan het pathos. Athanase Coquerel schreef in zijn handboek geen voorstander te zijn van de voorlezen. Hij noemde het boekje waarin de uitgeschreven preek stond, ‘eene ijsschots tusschen spreker en hoorder’. Het gaf de preek zijns inziens ‘iets gedwongens, iets stijfs’. Het omslaan van de bladzijden hinderde de predikant in zijn gebaren. Daarnaast ergerde Coquerel zich aan de ‘ongelukkigste kunstmiddeltjes’ om zo min mogelijk last te hebben van het meegenomen papier. Zo was er een predikant die elk blaadje dat hij voorgelezen had, ‘behendig in een kastje dat onder hem stond, [liet] glijden’. Maar de ramspoed sloeg toe toen ‘hij twee blaadjes te gelijk naar beneden liet glijden, zoo dat de bladzijde, die hij nu onder oogen kreeg, niet op de door hem voorgelezene

¹⁹⁵ B.H. Lulofs, *De declamatie; of de kunst van declaméren of recitéren en van de mondelijke voordragt op uiterlijke welsprekendheid in het algemeen* (Groningen 1848) 202-203.

¹⁹⁶ *Ibid.*, 217.

¹⁹⁷ Dagboek van Willem de Clercq Deel VI (1816-1817) 202; Deel V (1815) 88.

volgde'. In een ander voorbeeld had een predikant zijn blaadjes in de vorm van een waaier gevouwen om nooit teveel blaadjes om te slaan.¹⁹⁸

Hoe nauw het voorlezen ook lette, het kon succesvol zijn. Coquerel erkende dat een predikant beter 'vrijmoedig en ongegeneerd' voor moest lezen, zonder iets te verbergen voor zijn publiek. Naast Van der Palm noemde hij Teissèdre l'Ange als predikanten die voorlazen en toch 'een' hoogen trap in de welsprekendheid' bereikt hadden. Dit was volgens hem vooral bewijs dat zij 'een uitstekend talent' hadden om 'zulk een' grote hinderpaal te overwinnen'.¹⁹⁹

Als tweede veroordeelde De Clercq het uit het hoofd leren van de preek en deze ter plekke op te zeggen. Het verwijt was de handboeken voor welsprekendheid niet vreemd. Coquerel zag in deze methode het voordeel dat vooral jonge predikanten niet geneigd zouden zijn om preken te improviseren. In de eerste tijd zou een predikant nog staan met een 'gebrek, groot gebrek' aan woorden. Inderdaad noemde Coquerel als een van de bezwaren tegen het declameren dat 'de stem te tooneelmatig wordt, terwijl de improvisatie integendeel eene meer natuurlijke, warme en vrije voordragt ten gevolge heeft.' Coquerel zette daartegenover dat improvisaties veel vaker mislukken en daarom een predikant beter kon kiezen voor veiligheid.²⁰⁰ Een voorbeeld van Evangelisch-Luthers predikant J.M.L. Roll (1786-1864) uit De Clercqs dagboek bevestigde deze stelling: 'Dom. Roll. in eene improvisatie preek door de toevallen van eenige vrouwen gestoord, verklaart dat hij niet voort kan gaan daar zijne gedachten in de war zijn en eindigt met eene blote toepassing.'²⁰¹ Toch veroordeelde De Clercq Coquerel die hier kritiek op had en benadrukte dat hij aversie had tegen predikanten die preken 'memoriseren [...] door dezelve niet op te zeggen maar op te schreeuwen.'²⁰² De Clercq zocht dus naar echtheid van pathos en betwijfelde of hij dat vond bij predikanten die declameerden.

Gevoelig karakter en 'social affirmation'

Naast dat De Clercq zich onderscheidde in zijn zoektocht naar zalving, was hij als tweede kenmerkend als een erg gevoelig persoon. Pathos was de belangrijkste factor voor De Clercq, om ondanks de inhoudelijke tegenstelling, toch bij iemand te blijven kerken. Zo zorgde zijn gevoeligheid ervoor dat hij ondanks tegenvallende preken, naar de kerk bleef gaan om emoties te beleven. Ondanks alles dat tegenviel was 'stichting' bij Dermout voor De Clercq niet

¹⁹⁸ Athanase Coquerel, *Praktische beschouwingen over het preêken* (Amsterdam 1860) 144.

¹⁹⁹ *Ibid.*, 145.

²⁰⁰ *Ibid.*, 149.

²⁰¹ Dagboek van Willem de Clercq Deel IX (1822) 25.

²⁰² Dagboek van Willem de Clercq Deel IX (1822) 25-26.

onmogelijk. Hij waardeerde Dermouts ‘gemoedelijke treffenden toon’. De Clercq ving aanhoudend positieve geluiden op van Dermouts welsprekendheid, dat hij toch weer ging luisteren.²⁰³ Dat leverde zo nu en dan positieve recensies op. Zo noteerde hij in 1826 door een ‘zeer goede & krachtige leerrede [...] zeer gesticht’ te zijn.²⁰⁴

Overeenkomst in inhoud was geen compromisloze vereiste voor De Clercq. Hoewel hij zei: ‘voor mij was immer die prediking op een of twee uitzonderingen na geen Evangelie geweest’, gaf hij veel meer positieve recensies van dominee l’Ange.²⁰⁵ Hij hoorde dan wel eens dingen die hem troffen, wanneer l’Ange met vuur sprak. Het werd de houding die jaren zou voortduren. Zo ging De Clercq in 1838 met ‘lode schoenen’ luisteren, maar ‘ging niet zonder zegen na huis’.²⁰⁶ Avondmaalsdiensten die l’Ange hield moest de Clercq wel bijwonen, maar leek vooral enkele woorden uit de preek als aanleiding te gebruiken om in zijn eigen gevoel te dienst mee te maken.²⁰⁷ Typerend voor zijn dubbele houding waren zijn woorden na een preek in 1840: ‘Die ongelukkige oratorie, dat gebrek aan wezentlijkheid dat half idealistische supra naturalistische van de theologie der vorige eeuw! het laat het hart leeg, hoewel er hier en daar wel eenig leven in was’.²⁰⁸

Eén van de gevoelens die De Clercq koesterde, was het gevoel van saamhorigheid. Het ging hier om wat Joris van Eijnatten de behoefte van ‘social affirmation’ noemt. Van Eijnatten legt het uit als een behoefte naar een bepaalde sociale bevestiging bij familie en vrienden en om nieuwe persoonlijke relaties te ontwikkelen.²⁰⁹ Dat was precies wat De Clercq zocht. Het gevoel dat de emotie in een kerkdienst gemeenschappelijk was, versterkte zijn emoties. Zo was hij erg blij toen hij na een preek van l’Ange zag dat ‘de indruk algemeen was’. De Clercq beleefde toen een ‘allerheerlijkst ogenblik’.²¹⁰ Samen met het pathos-effect van kracht, was dit voor hem een onverwacht een goede ervaring. De positieve ervaring van een dienst werd steeds beter naar mate De Clercqs gevoelens gemeenschappelijk aanwezig waren. Als De Clercq tijdens de dienst bekenden zag, het liefst geëmotioneerd, dan had dat eveneens een positief gevolg voor zijn beleving. Zo zag hij tijdens een preek H.J. Koenen (1809-1874) zitten en ‘voelde mijn hart terstond open’.²¹¹ Tegelijkertijd was het een beproeving voor De Clercq als hij zag dat bekenden

²⁰³ Dagboek van Willem de Clercq Deel XIII (1826) 202.

²⁰⁴ Dagboek van Willem de Clercq Deel XIII (1826) 28.

²⁰⁵ Dagboek van Willem de Clercq Deel XXX (1843) 94.

²⁰⁶ Dagboek van Willem de Clercq Deel XXV (1838) 35; Deel XXVI (1839) 21.

²⁰⁷ Zo gebeurde in 1839: Dagboek van Willem de Clercq Deel XXVI (1839) 5.

²⁰⁸ Dagboek van Willem de Clercq Deel XXVII (1840) 121.

²⁰⁹ Van Eijnatten, ‘Getting The Message’, 346.

²¹⁰ Dagboek van Willem de Clercq Deel XVIII (1831) 200.

²¹¹ Dagboek van Willem de Clercq Deel XXV (1838) 23.

niet getroffen waren.²¹² Zo versterkte het gevoel van de onderlinge cohesie bij De Clercq het retorische effect van het pathos van een predikant.

Een predikant kon op dat gevoel aansturen bij De Clercq. De taal van Beets was verbindend, waarbij De Clercq bewonderde dat ‘alles zoo echt broederlijk’ was.²¹³ Beets sprak bijvoorbeeld zijn publiek voortdurend toe als ‘broeders en zusters’.²¹⁴ Dat maakte hem opmerkzaam dat hij bij Beets ‘veele Vrienden’ en ‘velen van allerlei rigting’ tegen te komen.²¹⁵ Hij was bijzonder verheugd Da Costa tegen te komen en zijn goedkeuring over de preek te horen. Hetzelfde gold voor Capadose. Spanning ervaarde hij toen hij zag dat er ‘vele Meniste Vrienden’ in de kerk waren. Het trof De Clercq, omdat hij vond dat Beets precies de dingen zei die zij niet zouden steunen.²¹⁶

Deze gevoeligheid voor de gemeenschappelijke beleving was verbonden met De Clercqs karakter. Hij was sterk op mensen ingesteld en was erg gevoelig voor de relatie die hij met hen had. Veel van wat hij in zijn dagboeken schreef, betrof de omgang met mensen. Eensgezindheid was voor hem een middel om gevoel van contact te realiseren. Vriendschap had een grote plaats in zijn leven. Daarbij kwam een bepaalde behoefte voor goedkeuring. Hij vreesde voor afkeuring en onderwierp zich liever ten wille van de eenheid aan de wil van anderen.²¹⁷ Overigens betekende dat niet dat hij nooit boos kon zijn. Zo vertelde De Clercq aan Adriaan Gildemeester (1828-1901) dat hij na een woordenstrijd met iemand de behoefte voelde om hem ‘een ferme patsch op een van diens bolle wangen te geven.’²¹⁸

De hang naar harmonie en eenheid typeerde in bredere zin de houding van de figuren van de Amsterdamse en Haagse Réveilkringen. Zij waren erg voorzichtig met kerkelijke scheuringmakerij en volgden het nieuws rondom de Afscheiding van 1834 bijvoorbeeld met argusogen. Uitgesproken steun hoefde de betrokkenen bij de Afscheiding niet van hen te verwachten. Liever zochten de Réveilfiguren eenheid en harmonie in dogma. Het geloof deelden ze in bezoekenavonden met elkaar in huis.²¹⁹ De Clercq, een gevoelsmens pur sang, zocht nadrukkelijk naar een dergelijke geloofsharmonie, maar was dus niet een eenling in dat sentiment.²²⁰

²¹² Dagboek van Willem de Clercq Deel XXV (1838) 33.

²¹³ Dagboek van Willem de Clercq Deel XXIX (1842) 158.

²¹⁴ Dagboek van Willem de Clercq Deel XXIX (1842) 198.

²¹⁵ Dagboek van Willem de Clercq Deel XXX (1843) 170.

²¹⁶ Dagboek van Willem de Clercq Deel XXIX (1842) 177.

²¹⁷ C.E. te Lintum, *Willem de Clercq: de mensch en zijn strijd* (Utrecht 1938) 129-138.

²¹⁸ E. Kluit (ed.), *Uit de herinneringen van Adriaan Gildemeester* (Utrecht 1925) 111.

²¹⁹ ‘Réveil’ in: George Harinck (red.), *Christelijke Encyclopedie* (Kampen 2005).

²²⁰ Lintum, *Willem de Clercq*, 139.

‘Identity affirmation’ en emoties van ‘bekering’

De Clercq's beoordeling van pathos was ten derde onderscheidend vanwege zijn orthodoxe identiteit. In een preek zocht De Clercq bevestiging van deze identiteit. Joris van Eijnatten noemt de vorming of ‘affirmation’ van identiteit als een andere mogelijke behoefte die een luisteraar had tijdens een 19^e-eeuwse preek.²²¹ Emoties die De Clercq wilde beleven moesten in wezen overeenstemmen met zijn identiteit.

Zo waardeerde De Clercq het niet als een predikant humor gebruikte in zijn pathos. Braet noemde humor als een middel die een soort emotionele reactie oproept bij de (glim)lachspieren.²²² De inzet van humor Dermout kon De Clercq bijvoorbeeld niet waarderen. Hij was weliswaar welsprekend, maar het ‘epigrammatische, geestige’ en ‘boertige’ voerde de boventoon, aldus De Clercq.²²³ Hij keurde dit af, omdat zo de preek te veel ‘de geest der wereld’ zou bevatten.²²⁴ Op deze manier wilde hij niet dat het christendom populair werd. Alleen de hoogste ‘gestrengheid’ en de hoogste liefde zou dat doen, zoals zijn geliefde voorbeeld Ter Borg dat deed.²²⁵ Humor veroorzaakte dus emoties die De Clercq niet vond horen bij een kerkdienst.

Het spreken op een alledaagse wijze keurde De Clercq in algemene zin af. Beets zette bijvoorbeeld de symboliek van de Bijbel te sterk over in alledaagse voorbeelden om zich ‘te voegen na onze bevattelijkheid’.²²⁶ De Clercq wilde dat de preek een bepaalde mystieke laag moest houden. Zo zei hij van predikant J. Wijs:

Ik geloof dat het is, ten eerste om dat hij alles uit den mensch laat gaan en zegt doet dit rigt uw leven zoo in &C. zoo als de Bijbel wel is waar ook zegt, doch niet doet gevoelen dat dit doen alleen door Gods genade geschieden kan. Voorts wordt er te famill[i]aar over alle die hoogstverheven waarheden gesproken.²²⁷

De Clercq toonde hier scepsis over de vermenging met ‘wereldse’ invloeden. Deze kwam al terug in de vorm. Een preek mocht niet door een alledaags praatje de hoorders tot emoties bewegen.

Het spreken op een alledaagse manier zou namelijk een specifieke emotie in de weg zitten: een preek moest ook ‘bekeren’ door middel van de emotie van berouw. Ofwel, een preek moest mensen het gevoel van spijt bezorgen over het verkeerde dat ze gedaan hadden. Dat gevoel van berouw kon niet gemist worden in de ‘bekering’, want hoe ds. Chauffepié ook

²²¹ Van Eijnatten, ‘Getting The Message’, 374.

²²² Antoine Braet, *Retorische kritiek: hoe beoordeel je overtuigingskracht?* (Den Haag 2012) 56.

²²³ Dagboek van Willem de Clercq Deel XI (1824) 194.

²²⁴ Dagboek van Willem de Clercq Deel XV (1828) 160.

²²⁵ Dagboek van Willem de Clercq Deel XI (1824) 195.

²²⁶ Dagboek van Willem de Clercq Deel XXIX (1842) 140.

²²⁷ Dagboek van Willem de Clercq Deel XIV (1827) 94.

aandrong op levenshervorming, de problemen die door de preken opgelost moesten worden lagen zijns inziens ‘geestelijker, dieper’.²²⁸ Die vorm van pathos vroeg om een diepgang. Chaufepié bleef volgens De Clercq vaak te ‘oppervlakkig en niet dringend tot bekeering’.²²⁹ De Clercq waardeerde het niet dat hij voortdurend zijn Bijbeltekst herhaalde. Als resultaat op ellenlange betogen ‘verkoelde’ De Clercqs gevoeligheid.²³⁰

Voor deze emotie van berouw leek De Clercq vier criteria te hanteren. Een christelijke vocabulaire was als eerste nodig om deze emotie van berouw op te roepen. De Clercq stoorde zich bij Chaufepié aan uitdrukkingen die buiten de christelijke vocabulaire vielen. Zo beklaagde hij zich meermaals over het feit dat Chaufepié kwam met woorden uit een ‘half Christelijke, half poetische wereld’, en waardoor in de diepere laag vermenging van de ‘wereld’ en de christelijke boodschap plaatsvond.²³¹ De preek was zo voor De Clercq een moment van een ‘heilige’ christelijke beleving. Taal die niet aansloot bij de waardigheid, kon op afkeuring rekenen.

Deze emotie van berouw moest vervolgens opgeroepen worden door bestraffend taalgebruik. Dit taalgebruik was eigen aan een bededagpreek. De Clercq vond dat Molenaar daarom geschikt was voor het genre van de bededagpreek. Dit genre vroeg om een waarschuwend en scherp taalgebruik. Het publiek moest beschuldigt worden van zonden en daardoor gaan bidden.²³² Datgene miste De Clercq juist bij Van der Palm. Hij waardeerde hem wel als man van geleerdheid en welsprekendheid, maar vond dat hij niet bestraffend genoeg was. Van der Palm moest laten zien dat mensen ‘zondaars voor God’ zijn.²³³ Zijn nadruk leek dezelfde te zijn als l'Ange, uitgaand van al het goede van de mens. Het missen van de bekeringsfunctie en het niet oproepen van de emotie van berouw beviel De Clercq niet.²³⁴ Een preek moest volgens hem het publiek verontrusten. Nu was het vaak zo dat ‘zijne toehoorders er zich gerust, zonder eenigen schok, bij [konden] neder leggen’.²³⁵

De emotie van berouw vroeg als derde een gerichte aanspraak in het publiek volgens De Clercq. Er kon immers zomaar een ongelovige aanwezig zijn. Zoals een goede redenaar in de klassieke retorica zijn rede afstemde op zijn publiek, zo moest een predikant dat ook doen. Daarom vond De Clercq Chaufepié weliswaar geschikt voor gelovigen, maar ‘volstrekt dunkt

²²⁸ Dagboek van Willem de Clercq Deel XV (1828) 144.

²²⁹ Dagboek van Willem de Clercq Deel XV (1828) 35.

²³⁰ Dagboek van Willem de Clercq Deel XVII (1830) 173.

²³¹ Dagboek van Willem de Clercq Deel XVI (1829) 308; Deel XVIII (1831) 173.

²³² Dagboek van Willem de Clercq Deel XVII (1830) 174.

²³³ Dagboek van Willem de Clercq Deel XV (1828) 60.

²³⁴ Dagboek van Willem de Clercq Deel XIV (1827) 172; Deel XIX (1832) 193.

²³⁵ Dagboek van Willem de Clercq Deel XXII (1835) 147, 169.

mij niet geschikt [...] om de niet gelovigen te bekeeren'.²³⁶ Het publiek was veel meer divers dan Chauffepié deed overkomen. Ieder moest wat wils krijgen. Een ongelovige moest nu eenmaal berouw krijgen van zijn ongeloof en een gelovige moest in een specifiekere zin berouw krijgen van het verkeerde dat hij had gedaan. De Clercq vond dat Chauffepié moest spreken tot een 'wereldsche gemeente met strikken & kwikken opgedeeld tot slapenden en slaperigen'.²³⁷ Een enkel generaliserend spreken van een predikant was dus niet voldoende. Een predikant moest zijn publiek juist beoordelen en daarop inspelen om hen het gevoel van berouw te bezorgen.

Als vierde vroeg de emotie van berouw om het inhoudelijke scheiden van waarheden en onwaarheden. De Clercq miste de kwaliteit van dit onderscheidingsvermogen bij l'Ange. Opnieuw kwam hier De Clercqs orthodoxe opvatting terug. Wanneer een predikant te generaliserend sprak, zonder scherp af te wijzen wat onwaar was, kon de emotie van berouw niet opgeroepen worden.²³⁸ Daarom verraste het De Clercq juist als l'Ange de spade dieper stak en bijvoorbeeld onderscheid maakte tussen verschillende soorten berouw of gevoelens van spijt.²³⁹ Een generaliserend spreken over 'berouw' gold in De Clercqs' dogma als oneerlijk. Verder sprak l'Ange naar De Clercqs zin teveel over de moralistische kant van het christendom. Deze kant waardeerde De Clercq steeds minder sinds zijn verwijdering van de doopsgezinden. Opnieuw refereerde hij hierbij aan het belang van de bekering. De doopsgezinden spraken namelijk van een 'renouvellement moral', een morele vernieuwing. 'Zijn' christendom vroeg echter om een dieperliggende verandering, met de emotie van berouw.²⁴⁰

Conclusie

Willem de Clercq had een afwijkende beoordeling van pathos dan de periodieken. In dit hoofdstuk bleek dat uit de casus van de predikant Jan ter Borg. De Clercq had het bij de emotie die Ter Borg opwekte over 'zalving', terwijl periodieken Ter Borg betichtten van onduidelijkheid en 'mysticismus'. De Clercq waardeerde de persoonlijke verbinding, vond Ter Borgs pathos oprecht en hield van de scherpe preekstijl die Ter Borg aan de dag legde. Zo kwam dit hoofdstuk met drie verklaringen voor de afwijkende beoordeling van pathos.

²³⁶ Dagboek van Willem de Clercq Deel XIV (1827) 74.

²³⁷ Dagboek van Willem de Clercq Deel XIV (1827) 118.

²³⁸ Braet, *Retorische kritiek*, 51.

²³⁹ Dagboek van Willem de Clercq Deel XIII (1826) 112.

²⁴⁰ Dagboek van Willem de Clercq Deel XVI (1829) 179.

Als eerste zocht De Clercq naar oprechte en diepgaande emoties. Hij stelde hoge eisen aan het pathos van een predikant. Gekunstelde of teveel geprepareerde emoties signaleerde hij snel en keurde hij direct af. Miste de kwaliteit van emoties, dan had dat invloed op zijn kerkgang. De Clercq zocht naar zalving. Dat was meer dan een combinatie van emotie en oprechtheid. Een predikant moest een gevoel van onderdanigheid ten opzichte van God opwekken bij het publiek. Het gevoel van droefheid was dan juist een negatieve afbeelding. Een predikant met deze zalving moest uitstralen dat zijn pathos voortkwam uit bovennatuurlijke ingeving en vooral niet de alverzoening leren. In de *actio* van een preek zocht De Clercq eveneens zalving. Emoties in het declameren vond hij zowel in voorlezen als in opzeggen niet snel authentiek.

Als tweede was Willem de Clercq een gevoelig persoon. Gevoel was namelijk een grote reden waarom hij bleef kerken bij predikanten die inhoudelijk van hem verschilden. Daarnaast had De Clercq een sterke behoefte aan ‘social affirmation’ in zijn kerkgang. Hij wilde een gevoel van saamhorigheid vanuit zijn harmonieuze karakter en geloofshouding. Hij waardeerde het als een predikant door pathos dat gevoel realiseerde.

Als derde verschilde De Clercq door zijn orthodoxe identiteit. Hij had behoefte aan ‘identity affirmation’ in een preek en liet zijn receptie van pathos daardoor beïnvloeden. Zo kon humor niet op zijn waardering rekenen, omdat dit naast te alledaags taalgebruik, een voor hem belangrijke emotie niet zou kunnen oproepen. Deze emotie was het gevoel van ‘berouw’, een gevoel van spijt over verkeerde dingen. Voor deze emotie zocht De Clercq naar een christelijke vocabulaire, bestraffend taalgebruik, een gerichte aanspraak in het publiek en een onderscheidingsvermogen tussen ware en onware vormen ‘berouw’. Ontbrak één van deze kenmerken, dan was het pathos van een predikant zijns inziens niet snel geslaagd.

Conclusie

De preek van Van der Palm in 1814 was De Clercq bevallen. Hij erkende de gaven van welsprekendheid die de man tentoonspreidde. Hoewel De Clercq nooit letterlijk schreef over pathos, stonden zijn dagboeken wel vol van recensies over hoe een predikant gevoelens bij hem opriep. Een aantal periodieken publiceerde eveneens recensies over de preken van predikanten die De Clercq hoorde. Deze scriptie onderzocht welke plaats pathos kreeg in de receptie van predikantenwelsprekendheid door Willem de Clercq (1811-1844) en enkele periodieken. Enerzijds biedt het concreet materiaal als bevestiging van de stellingen van Herman Roodenburg en Jelle Bosma, dat ‘stichting’ en ‘zalving’ belangrijk waren in de 19^e eeuw. Anderzijds nuanceert het de eenzijdige focus naar een sentimentele preektoon van Evi Dalmaijer e.a.. In zijn totaliteit is het een eerste studie met de lens van welsprekendheidsonderzoek van 19^e-eeuwse predikantenwelsprekendheid.

In het eerste, verkennende, hoofdstuk kwam naar voren dat kerkgang erg belangrijk was voor Willem de Clercq. Het onderwerp van gesprekken met familie en vrienden raakte de ervaring van preken en predikanten. De predikers kregen hoogachting van De Clercq die hij het liefst zo snel mogelijk wilde bezoeken na een preek. De Clercq sprong serieus om met het horen van een preek. Het liefst hoorde hij zoveel mogelijk en schreef hij alles zo zuiver mogelijk in zijn dagboeken. De nuance was wel dat welsprekendheid niet de enige oorzaak was voor de keur aan predikanten die De Clercq beluisterde. De Clercqs afstamming, verblijfplaats en verschuivende theologische ligging speelden mee. Hij bezocht, onder andere vanwege het laatste, soms andere kerken dan zijn vrouw en kinderen. Verder prefereerde hij orthodoxe preekinhoud, mede vanwege zijn verwantschap met het Réveil. Predikanten van de Afscheiding (1834) konden ook daarom niet op zijn bezoek rekenen. Daarnaast was eens een ‘bevindelijke’ ondervinding reden om uit een kerk weg te blijven. Warmte, kilte of een grote kerk waren wel eens praktische redenen om weg te blijven. Hoe trouwe kerkgang De Clercq ook was, een gelezen preek kon dienen als substituut voor kerkgang.

Het tweede hoofdstuk liet zien dat pathos inderdaad erg bepalend was voor een positieve receptie van predikantenwelsprekendheid door Willem de Clercq en periodieken als de *Vaderlandsche Letteroefeningen*. De definiëring van welsprekendheid kon niet zonder welsprekendheid die ‘uit het hart’ kwam. Er was een duidelijke behoefte om emoties te kanaliseren in een dynamiek tussen hoorder en predikant, mede door de Romantiek. De bededagpreek was een voorbeeld waar deze dynamiek optrad. Athanase Coquerel was een voorbeeld van een predikant die populair werd door pathos. Aan de ene kant was hij een

onderwerp van entertainment, aan de andere kant trok zijn pathos veel publiek. Zelf vond hij ‘stichting’ het hoofddoel van zijn preken.

Het zware gewicht van pathos in de eerste helft van de 19^e eeuw mondde niet uit in enkel sentimentele preken. Weliswaar rekenden De Clercq en periodieken een predikant het sterk aan als het pathos niet goed was en was een groter ethos minder welkom voor stichting. Pathos domineerde echter niet volledig over de andere accenten van welsprekendheid. Ethos kreeg de voorkeur in het geval van een bepaald genre, een goede Bijbeluitleg of een nationalistische preek. Een preek moest in beide gevallen ethos en pathos in ieder geval niet te lang worden. Verder was populariteit van een predikant niet afhankelijk van pathos en konden andere soorten welsprekendheid (bijvoorbeeld met een verzorgde stijl) eveneens scoren bij het publiek. Pathos had een zwaar gewicht in de 19^e-eeuwse welsprekendheidsreceptie, maar was niet altijd onmisbaar.

Het derde hoofdstuk verklaarde waarom De Clercqs beoordeling van pathos verschilde van de receptie door de periodieken. Via de casus van J. ter Borg formuleerde het hoofdstuk drie redenen, onder andere aan de hand van concepten van Joris van Eijnatten. In de eerste plaats wilde De Clercq gemeente en ingrijpende emoties en stelde daarom erg hoge eisen aan het pathos van predikers. Onechte of te doorzichtig voorbereide emoties vielen hem al snel op en voorzag hij van een negatieve beoordeling. Zijn kerkgang veranderde hij, als een predikant minder goede pathos aan de dag legde. Concreet wilde De Clercq ‘zalving’. Een predikant toonde dan niet alleen waarachtige emoties, maar wekte ook een gevoel van ‘ootmoed’ of onderdanigheid op bij het publiek ten aanzien van God. Emoties van droefheid waren in dat kader negatief. Het idee dat het pathos van een predikant ontsproot uit ‘bevindelijke’ inzichten en theologische inzichten deelde met De Clercq, was voor hem de meest betrouwbare variant van pathos. Declameren als methode deed daar weer afbreuk aan.

Ten tweede lag het verschil in De Clercqs gevoelige persoonlijkheid. Zijn gevoel was dikwijls belangrijker dan inhoudelijke overeenkomst in zijn kerkgang. Het gevoel van ‘social affirmation’ was daarbij heel erg belangrijk. Het gevoel van onderling verbinding strookte met zijn vredelievende inborst en geloofsoriëntatie. Een predikant deed goed als hij verbindende woorden sprak.

Als derde was de orthodoxe identiteit van De Clercq een verklaring voor het typische van zijn beoordeling. Zijn behoefte aan ‘identity affirmation’ had invloed op zijn recensies van pathos van predikanten. Humor en te alledaags taalgebruik zaten een emotie in de weg die voor zijn identiteit belangrijk was: het gevoel van ‘berouw’ of schuldbesef. Voorwaarden voor deze emotie waren een christelijke vocabulaire, vermanende taal, een gerichte aanspraak van de

luisteraars en een duidelijke scheiding tussen echte en onechte varianten van ‘berouw’. Het pathos van een predikant kon in De Clercqs optiek niet zomaar een van deze elementen missen.

Dit onderzoek toonde dus de plaats van pathos in de receptie van Willem de Clercq en enkele periodieken. Met de dagboeken van Willem de Clercq beperkte het zich tot één egodocument. Een onderzoek naar andere 19e-eeuwse egodocumenten kan bruikbaar vergelijksmateriaal geven om nauwkeuriger te zien in hoeverre Willem de Clercqs beoordeling van de ‘welsprekendheid van het hart’ afweek van de hoofdstroom van de preekluisteraars.

Bibliografie

Bronnen

Dagboeken

Huygens Instituut (<https://resources.huygens.knaw.nl/dagboekdeclercq>)

Dagboek Willem de Clercq Deel II (1811-1812)

Dagboek Willem de Clercq Deel III (1813)

Dagboek Willem de Clercq Deel IV (1814)

Dagboek Willem de Clercq Deel V (1815)

Dagboek Willem de Clercq Deel VI (1816-1817)

Dagboek Willem de Clercq Deel VII (1818-1819)

Dagboek Willem de Clercq Deel VIII (1820-1821)

Dagboek Willem de Clercq Deel IX (1822)

Dagboek Willem de Clercq Deel X (1823)

Dagboek Willem de Clercq Deel XI (1824)

Dagboek Willem de Clercq Deel XII (1825)

Dagboek Willem de Clercq Deel XIII (1826)

Dagboek Willem de Clercq Deel XIV (1827)

Dagboek Willem de Clercq Deel XV (1828)

Dagboek Willem de Clercq Deel XVI (1829)

Dagboek Willem de Clercq Deel XVII (1830)

Dagboek Willem de Clercq Deel XVIII (1831)

Dagboek Willem de Clercq Deel XIX (1832)

Dagboek Willem de Clercq Deel XX (1833)

Dagboek Willem de Clercq Deel XXI (1834)

Dagboek Willem de Clercq Deel XXII (1835)

Dagboek Willem de Clercq Deel XXIII (1836)

Dagboek Willem de Clercq Deel XXIV (1837)

Dagboek Willem de Clercq Deel XXV (1838)

Dagboek Willem de Clercq Deel XXVI (1839)

Dagboek Willem de Clercq Deel XXVII (1840)

Dagboek Willem de Clercq Deel XXVIII (1841)

Dagboek Willem de Clercq Deel XXIX (1842)

Dagboek Willem de Clercq Deel XXX (1843)

Dagboek Willem de Clercq Deel XXXI (1844)

Periodieken

DBNL (<https://www.dbnl.org/>)

Vaderlandsche Letteroefeningen

Delpher (<https://delpher.nl/>)

Boekzaal der geleerde wereld

De vriend des vaderlands

Letterkundig magazijn van wetenschap, kunst en smaak

Publicaties

Clarisse, Johannes, *Voorlezingen over de uiterlijke kanselwelsprekendheid* (Arnhem 1839).

Coquerel, Athanase, *Praktische beschouwingen over het preêken* (Amsterdam 1860).

Hartog, J., *Geschiedenis van de predikkunde in de protestantsche kerk van Nederland* (Utrecht 1887).

Koetsveld, C.E. van, *Schetsen uit de pastorie te Mastland: ernst en luim uit het leven van de Nederlandse dorpsleraar* (Wageningen 1978).

Lulofs, B.H., *De declamatie; of de kunst van declaméren of recitéren en van de mondelijke voordragt op uiterlijke welsprekendheid in het algemeen* (Groningen 1848).

Schrant, Johannes Matthias, *Hoofdregelen, betreffende stijl en welsprekendheid* (Leiden 1849).

---, *Regelen, betreffelijk de voordragt des redenaars* (Leiden 1845).

Literatuur

- Algra, H., *Het wonder van de 19e eeuw: van vrije kerken en kleine luyden* (Franeker 1976).
- Baggerman, Arianne, en Rudolf Dekker, 'De gevaarlijkste van alle bronnen. Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 1 (2004) 3-23.
- Bakker, W., *De afscheiding van 1834 en haar geschiedenis* (Kampen 1984).
- Bos, D. J., "'Dienaren des Woords': godgeleerden in negentiende-eeuwse Nederlandse letterkunde', *De negentiende eeuw* 20:3 (1997) 153-182.
- Bos, D.J., *In dienst van het koninkrijk: Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam 1999).
- Bosma, Jelle, 'Van natuur geen redenaar. De gedrukte en uitgegeven preek in de tweede helft van de achttiende eeuw', *Documentatieblad werkgroep Achttiende Eeuw* 23:1 (1991) 29-45.
- , *Woorden van een gezond verstand: de invloed van de Verlichting op de in het Nederlands uitgegeven preken van 1750 tot 1800 : monografie & bibliografie* (Nieuwkoop 1997).
- Braet, Antoine, *Retorische kritiek: hoe beoordeel je overtuigingskracht?* (Den Haag 2012).
- Clarisse, Johannes, *Voorlezingen over de uiterlijke kanselwelsprekendheid* (Arnhem 1839).
- Clercq, W.A. de, *Willem de Clercq (1795-1844)* (Amsterdam 1999).
- Clercq, Willem de, *Woelige weken: november-december 1813* (Amsterdam 1988).
- Crew, Phyllis Mack, *A Question of Authority: Reformed Preaching and Iconoclams in the Netherlands, 1543-1570* (Ithaca 1974).
- Cummins, Stephen, en Max Stille, 'Religious Emotions and Emotions in Religion: The Case of Sermons', *Journal of religious history* 45 (2021) 3-24.
- Dalmajjer, Evi, Solange Ploeg en Jaap de Jong, "'Maranatha': Kuyper komt eraan: Van preek tot partijtoespraak: de welsprekendheid van Abraham Kuyper', *Tijdschrift voor taalbeheersing (Assen)* 42 (2020) 147-168.
- Dubois, O. W., *Een vriendschap in Réveilkring: de omgang tussen Isaïc da Costa en Willem de Clercq (1820-1844)* (Heerenveen 1997).
- Dubois, O.W., 'Réveil', in: George Harinck, Herman Paul en Bart Wallet ed., *Het gereformeerde geheugen: protestantse herinneringsculturen in Nederland, 1850-2000* (Amsterdam 2009) 281-292.
- Eijnatten, J. van, *Een cultuurgeschiedenis van het publiek : over kritische betrokkenheid in heden en verleden: Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar Cultuurgeschiedenis aan de faculteit der Letteren van de Vrije Universiteit te Amsterdam op 20 maart 2008* (Amstelveen 2008).
- Eijnatten, Joris van, *Preaching, Sermon and Cultural Change in the Long Eighteenth Century* 4. A New History of the Sermon (Boston 2009).

- Ellison, Robert, *A New History of the Sermon: The Nineteenth Century* 5. A New History of the Sermon (Boston 2010).
- Graaf, D.A. de, 'Nadere bijzonderheden in verband met de dood van Willem de Clercq', *De Nieuwe Taalgids* 50 (1957) 268-269.
- Harinck, G., Herman Paul en Bart Wallet, *Het gereformeerde geheugen: protestantse herinneringsculturen in Nederland, 1850-2000* (Amsterdam 2009).
- Harinck, George, en Lodewijk Winkeler, 'The Nineteenth Century', in: Herman J. Selderhuis ed., *Handbook of Dutch Church History* (Göttingen 2014).
- Houkes, Janna Maria, *Christelijke Vaderlanders: Godsdienst, burgerschap en de Nederlandse natie (1850-1900)* (Leiden 2009).
- Jager, Koos-jan De, 'Ware godsdienstzin en strenge moraliteit: Een thematisch-historische analyse van de preken van opperrabbijn Tobias Tal (1847-1898)', *De Moderne Tijd* 3 (2019) 51-75.
- Jong, Jaap de, Christoph Pieper en Adriaan Maarten Rademaker, *Beïnvloeden met emoties: pathos en retorica* (Amsterdam 2015).
- Kagchelland, A., en M. Kagchelland, *Van dompers en verlichten: een onderzoek naar de confrontatie tussen het vroege protestantse Réveil en de Verlichting in Nederland (1815-1826)* (Utrecht 2009).
- Kielman, R. H., *In het laatste der dagen. Eindtijdverwachting in Nederland op de drempel van de moderne tijd (1790-1880)* (Utrecht 2017).
- Kluit, M. E., *Het Protestantse Réveil in Nederland en daarbuiten: 1815-1865* (Amsterdam 1970).
- Kuiper, DTh, *Predikant in Nederland (1800 tot heden)*. Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme na 1800 5 (Kampen 1997).
- Lieburg, F.A. van, 'Een wereldwijde opwekking in het protestanse vaderland: De historiografie van het Nederlandse Réveil', in: F.A. van Lieburg ed., *Opwekking van de natie: het protestantse Réveil in Nederland* (Hilversum 2012) 241-280.
- , *Opwekking van de natie: het protestantse Réveil in Nederland* (Hilversum 2012).
- Lintum, C.E. te, *Willem de Clercq: de mensch en zijn strijd* (Utrecht 1938).
- Paul, Herman, 'Slotbeschouwing: het internationale evangelicalisme in de vroege negentiende eeuw', in: F.A. van Lieburg ed., *Opwekking van de natie: het protestantse Réveil in Nederland* (Hilversum 2012) 281-288.
- Rijn, Jaap van, *De eeuw van het debat: de ontwikkeling van het publieke debat in Nederland en Engeland 1800-1920* (Amsterdam 2010).
- Roodenburg, H. W., 'Tranen op het preekgestoelte. De achttiende-eeuwse kanselwespreekendheid tussen toneel en authenticiteit', *De achttiende eeuw* 41 (2009) 15-32.

- Runia, K., *Het hoge Woord in de lage landen: hoe er door de eeuwen heen in Nederland gepreekt is* (Kampen 1985).
- Schutte, G. J., 'De Afscheiding van 1834 herdacht', *BMGN - Low Countries Historical Review* 101:3 (1986) 400-416.
- Sjoer, Ellen, *Lessen over welsprekendheid: een typering van de retorica's van de eerste hoogleraren in de vaderlandse welsprekendheid in de Noordelijke Nederlanden (1797-1853)*. Studies in language and language use 25 (Amsterdam 1996).
- Spaans, J. W., 'Inleiding', in: *Een golf van beroering. De omstreden opwekking in de Republiek in het midden van de achttiende eeuw* 25 (Hilversum 2001) 7-14.
- Suttorp, L. C., *Dr. A. W. Bronsveld: zijn visie op een halve eeuw. Ons XXste eeuwse verleden* 5 (Assen 1966).
- Tielhof, Milja van, *The 'mother of all trades': the Baltic grain trade in Amsterdam from the late 16th to the early 19th century* (Leiden 2002).
- Van Eijnatten, Joris, 'Getting The Message: Towards A Cultural History Of The Sermon', in: *Preaching, Sermon and Cultural Change in the Long Eighteenth Century* 4. A New History of the Sermon (Boston 2009) 343-388.
- Velde, Henk te, "De eeuw van Van der Palm!' Publieke welsprekendheid en de politieke cultuur van de Restauratie in Nederland", *BMGN: Low Countries Historical Review* (2020).
- , *Sprekende politiek: redenaars en hun publiek in de parlementaire gouden eeuw* (Amsterdam 2015).
- Veldman, Gerrit, *De heiligmaking van Willem de Clercq (1795-1844): Secularisatie en romantiek verbeeld in een strijd tussen ideaal en werkelijkheid* (IJsselmuiden 2008).
- Verbeek, Annelies, 'Menniste Paus': *Samuel Muller (1785-1875) en zijn netwerken* (Hilversum 2005).
- Vuyk, Simon, *De geboorte van de verlichte predikant: cultuuroverdracht en preken van remonstranten 1700-1800* (Amsterdam 2018).
- Westers, Oscar, *Welsprekende burgers: rederijkers in de negentiende eeuw* (Nijmegen 2003).
- White, Eugene Edmond, *Puritan rhetoric the issue of emotion in religion. Landmarks in rhetoric and public address* (Illinois 2009).
- Woude, Rolf van der, 'Op gebaande wegen. De Afscheiding in Amsterdam (1835) als landelijke proeftuin voor vrije kerken', *Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800* 89 (2018) 97-99.

